Изводи из рецензија

„Како сама ауторка у уводу наговештава, циљ ове посебне студије о бескућницима јесте анализа битних социодемографских структура (старосно-полне, брачне, социоекономске, етничке, миграционе), као и проучавање асоцијација, породица и домаћинстава, једне егзистенцијално најугроженије друштвене групе, како у Србији тако и у Европској унији".

Проф. др Драган Вукмировић

„Ауторка се ослања на релевантну страну и домаћу литературу, поставља анализу у теоријски оквир ширег друштвеног контекста социјалне угрожености, приступа анализи мултидисциплинарно и користи робусну методологију за анализу података".

Др Драгана Аврамов

„Контекстуална анализа бескућништва у Србији у периоду постсоцијалистичке трансформације указала је на потребу да се феномен бескућништва сагледа из перспективе животних догађаја, реформе система социјалне заштите и неадекватног политичког одговора, како у домену социјалног становања тако и у домену укључивања на тржиште рада лица која остају без посла и социјалних веза, те лечења и збрињавања лица у стању потребе".

Проф. др Мина Петровић

www.stat.gov.rs
www.popis2011.stat.rs

БЕСКУЋНИЦИ

Република Србија
Републички завод за статистику

Подржано од стране ЕУ

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији

БЕСКУЋНИЦИ

Проф. др Мирјана Бобић

СРБИЈА 2011 ПОПИС

Београд, 2014.

Република Србија
Републички завод за статистику

Подржано од стране ЕУ

ISBN 978-86-6161-123-0

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији

БЕСКУЋНИЦИ

Проф. др Мирјана Бобић

Београд, 2014.

Издавач: Републички завод за статистику
За издавача: проф. др Драган Вукмировић, директор

Приликом коришћења података објављених у овој публикацији обавезно је навођење извора.

Ова публикација је направљена уз финансијску помоћ Европске уније. За њен садржај искључиво је одговоран Републички завод за статистику и не представља званичан став Европске уније.

www.stat.gov.rs

www.popis2011.stat.rs

ПРЕДГОВОР

Републички завод за статистику објављује студију под називом „Бескућници“ ауторке проф. др Мирјане Бобић, посвећену посебно осетљивом и маргинализованом делу популације Републике Србије.

Сврха ове студије јесте да се анализом демографских, социоекономских, етничких, миграторних и других карактеристика примарних и секундарних бескућника допринесе како бољем сагледавању услова живота ове друштвене групе, тако и да се укаже на њихов друштвени положај.

Студија се претежно базира на резултатима Пописа становништва, домаћинстава и станова 2011. године. У општинама Прешево и Бујановац забележен је смањен обухват јединица пописа услед бојкота од стране већине припадника албанске националне заједнице.

Пописи 2002. и 2011. године не садрже податке за АП Косово и Метохија јер на територији јужне српске покрајине нису постојали услови за спровођење пописа.

Резултати Пописа 2011. године доступни су како у књигама коначних резултата пописа и другим пописним публикацијама, тако и у електронској форми на интернет страницама: www.stat.gov.rs и www.popis2011.stat.rs.

Директор
У Београду, 2014. Проф. др Драган Вукмировић

Фото: Из архиве NVO Hausing Centar

Садржај

Увод 6

Методологија пописа бескућника 8
Проблеми дефинисања и процена обима бескућништва у Европској унији 9
Друштвени контекст бескућништва у Републици Србији 13
Анализа података Пописа 2011. 16
Старосно-полни састав бескућника 18
Брачно стање бескућника 26
Образовање бескућника 35
Економске одлике бескућника 43
Етнички састав бескућника 55
Миграционе карактеристике бескућника 56
Домаћинства и породице секундарних бескућника 61
Ка акцији и превенцији: практичне политике 69

Закључак 73
Литература 76

Проф. др Мирјана Бобић[1]

Увод

У Попису становништва, домаћинстава и станова 2011. године у Републици Србији први пут су прикупљени подаци о тзв. *примарним бескућницима*. Поред података о примарним бескућницима, Републички завод за статистику је током редовне акције теренског прикупљања података о становништву, домаћинствима и становима, као и у претходним пописним рундама, сакупио податке и о тзв. *секундарним бескућницима*[2].

Основни циљ ове, посебне студије о бескућницима је детаљна анализа демографских, социоекономских, етничких, миграционих карактеристика, као и домаћинстава и породица ове егзистенцијално најугроженије друштвене групе[3]. С обзиром на то да пружа шири друштвени контекст феномена бескућништва, као и да даје преглед практично-политичких мера, стратегија и акција, ова студија, као и њој сродна емпиријска истраживања и анализе, тежи двоструком ефекту: да скрене пажњу јавности на феномен бескућништва (визибилизација и валидација), као и да сензибилише важне друштвене актере: ширу јавност, медије, невладине организације, приватни сектор, а посебно доносиоце одлука и креаторе јавних политика, да би се сви заједно активирали како у решавању њихових проблема, тако, и још више, у превенцији проблема бескућништва, односно још комплекснијег проблема социјалне искључености.

Попис даје солидну основу не само за детаљну анализу ове субпопулације у датом времену већ и за допунска, продубљенија емпиријска истраживања, како статистичка тако и квалитативна, па евентуално и лонгитудинална, односно даље проучавање и праћење ове појаве, и то не само у сврху социјалне инклузије, односно социјалне кохезије, него и спречавања нових „падова" у бескућништво, као најекстремнији облик вишеструког сиромаштва и друштвене изолације, односно повраћаја лица из овог статуса, будући да се ради о циркуларном и динамичном феномену.

Бескућници су људи који су (или остају) без крова над главом, без посла и извора прихода услед маладаптације на животна искушења, прекретнице у животном току, биографске догађаје повезане са

[1] Др Мирјана Бобић, редовна професорка на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Одељење за социологију.

[2] Ауторка дугује велику захвалност за помоћ у изради табела и графикона докторанткињи демографије на Географском факултету Универзитета у Београду Марији Муцић, мастеркињи демографије.

[3] Студија је и резултат рада ауторке на пројекту „Изазови нове друштвене интеграције – концепти и актери", Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду (2011–2014), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја (ев. број 179035).

тзв. индивидуализацијом породице. Бескућништво је често резултат опадања заштитне улоге примарних група, породице, тј. пада универзалности брака. Распад породице често води ка порасту самаца, разведених, удоваца, једнородитељских породица итд. Дешава се, међутим, често и да се читаве породице нађу на друштвеној маргини, као што је то био случај са избеглицама, имигрантима, породицама војних лица, палих бораца и инвалида из бивших југословенских република, странцима, азилантима итд., а статус бескућника је, по правилу, резервисан за кориснике прихватилишта, свратишта, сигурних кућа и сл., у Србији као и у свету. Бескућници су у англосаксонској литератури подведени под појам подкласе (енгл. *underclass*), а она настаје у условима просторне и индустријске реструктурације капитализма, нових процеса урбанизације и реорганизације простора, што све често измешта делове становништва, неретко стварајући „сиромаштво гета" (Wilson, 1989, према: Томановић, С. и др., 2014).

Посебан акценат у овој студији, осим на детаљном опису и разумевању друштвене позиције бескућника, дат је и на политикама, тј. на индивидуалној и колективној акцији, односно на „извлачењу" ове субпопулације из дефанзиве, са маргина глобалног друштва и локалних заједница, суседстава. То би требало да произведе не само опадање бројности актуелне популације бескућника већ и њихово појединачно оснаживање, а нарочито да сагледа начине спречавања ширења ове појаве у наредном периоду, како на глобалном (државном) тако и на локалном нивоу, а у складу са стандардима и искуствима развијенијих средина, нација, па и Европске уније. У вези с последњим тј. превентивним карактером, ова студија има још и два посебна циља: компаративну анализу ситуације у земљама ЕУ и, најзад, сугерисање практично-политичких мера (у домену становања, социјалне заштите, образовања, тржишта рада, запошљавања, интеграције у локалну заједницу итд.).

Основни методи су статистички и социолошки, а као допунски приступ коришћена је секундарна анализа и аналитичко-синтетички метод. Као резултат, ова социодемографска и социоантрополошка студија настоји да феномен бескућништва у Републици Србији осветли мултидисциплинарно, при чему се бескућници посматрају двоврсно: као „вишкови популације", односно жртве испадања из друштва читавих генерација, слојева, друштвених група, тзв. „губитници у транзицији" у условима доминантног, неолибералног капитализма глобализујућих размера, који намеће земље „центра", тј. Запада, мање развијенима или „периферији" (Wallerstein, 1979). Србија се у оваквој подели света сврстава у полупериферијско друштво средње развијености. Током 1990-их у њој се одвијају успорени процеси постсоцијалистичке трансформације, а од 2000-их до данас недовршене економске реструктурације, чиме је креиран специфичан друштвени контекст проблематичног или тзв. „раз-развоја" (de-development), као последица слома социјализма, распада заједничке државе и разарања друштва, који су праћени оружаним сукобима у окружењу, затим социоекономском девастацијом у земљи, падом производње и укупне економске активности, деиндустријализације, порастом сиромаштва и огромних социјалних неједнакости, затим социјалне несигурности и опште друштвене аномије, снажног осећања немоћи код обичних људи, падом солидарности и друштвене кохезије, институционалне деструкције и институционалног вакуума, посебно у домену социјалне заштите, али и здравства, образовања, тржишта рада, становања и др. У демографском смислу, Србију од почетка 90-их погађа и популациона криза (депопулација, старење, емиграција, пражњење читавих области, посебно на југу и истоку), затим еколошка деградација итд.(уп.: Благојевић-Хјусон, 2012:44).

Мада је друштвено окружење веома сложено, основни узрок пропадања приватних и друштвених мрежа подршке у случају бескућника налази се у урушавању система социјалне заштите из претходног друштвеног система – социјализма, али и у све динамичнијим индивидуалним догађајима (развод брака, губитак посла, прихода, имовине, миграција итд.), без могућности ублажавања неповољних последица помоћу неформалних, породичних и институционалних мрежа подршке.

С друге стране, иако су екстремно социјално искључени и девастирани, на бескућнике би требало гледати и проактивно, па нам је намера да их у овој студији тако и третирамо, као појединце, са одређеним акционим потенцијалом, који се у синергији друштвене бриге и солидарности у битним сферама свакодневице могу (поново) у њу укључити, или макар то може њен демографски највиталнији део, млађи односно средовечни мушкарци и жене, посебно они с вишим културним капиталом, који су били запослени.

Студија је конципирана тако да се после уводног дела разјашњава пописна методологија бескућника примењена 2011. године, а онда се прелази на разматрање концептуалних проблема у дефинисању и регистровању ове сложене друштвене појаве у ЕУ. Затим се пружа поглед на друштвени контекст бескућништва у Србији данас, да би се потом прешло на саму анализу пописне грађе, где се преиспитују све битне димензије ове субпопулације – величина и основне демографске структуре: старосно-полни састав, економске одлике, брачност, образовање, миграциона својства, домаћинства и породице, и то посебно за примарне, а посебно за секундарне бескућнике. Потом се прелази на кратко разматрање практично-политичких мера, закона и стратегија, и најзад следи закључак где се заокружује њихова демографска и социјална позиција, односно сумира животна ситуација ове субпопулације у савременој Србији.

Методологија пописа бескућника

Под *примарним бескућницима* се у Попису 2011. подразумевају лица без сталне или привремене адресе становања, која живе на улици, у парковима, под мостовима и сл. Прикупљање података о примарним бескућницима обављено је током фазе претпописивања (од 1. до 30. септембра 2011. године), у сарадњи са Републичким заводом за социјалну заштиту, Покрајинским заводом за социјалну заштиту и невладиним организацијама. Пописано је свако лице које је током септембра 2011. године потражило смештај или неку другу врсту услуге у одговарајућој установи социјалне заштите. Према томе, примарни бескућници су пописани искључиво преко надлежне социјалне установе, а не и на месту где уобичајено бораве (на улици, у парку итд.). Даље, пописивачи су морали да раздвоје примарне бескућнике од других лица која сврађају у прихватне центре, свратишта и прихватилишта само ради краткотрајног збрињавања, преузимања хране и одеће, а након тога се враћају својим домаћинствима (РЗС, 2011).

Већ сам метод (посредног) прикупљања података о примарним бескућницима и временске околности михољског лета септембра 2011. допринели су томе да број регистрованих примарних бескућника буде врло вероватно потцењен. С друге стране, као што ћемо касније видети, примарни бескућници су и иначе изузетно активна, претежно мушка, сналажљива, урбана популација, са развијеним стратегијама сналажења и социјалним мрежама унутар своје, маргиналне групе, те и та чињеница доприноси њиховој мањој видљивости (уп.: Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012), односно смањује могућност регистровања лица на горе наведен начин, преко установа социјалне заштите, прихватних станица и сл.[4]

[4] Истраживање бескућника, на самом терену, на местима где најчешће бораве, показало је да они, штавише, најмање оптирају прихватилишта као скровиште у најкритичнијем добу године, током зимских месеци, а више се усмеравају ка проналажењу неформалних заклона у јавним просторима, затим вагонима, подрумима, аутобусима (Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012).

У току редовне акције Пописа, од 1. до 15. октобра 2011, прикупљени су и подаци о *секундарним бескућницима*, дефинисаним у попису као лица која живе у објектима настањеним из нужде, као што су шупе, бараке, приколице, вагони, подруми, шатори, шлепови, односно картонска и нехигијенска насеља (РЗС, 2013).

Одредбе примарних и секундардних бескућника у Попису 2011. креиране су у вези с међународним препорукама[5] да свака држава дефинише које категорије лица спадају у бескућнике, с обавезом да се попишу обе њихове подгрупе. До сада није успостављена међународна, јединствена одредба ових појмова, будући да појмови бескућништва варирају од земље до земље, а у вези су са степеном друштвеног благостања, нормативним оквирима сваке државе и конкретним политичким праксама, о чему ће више речи бити у наредном поглављу.

Проблеми дефинисања и процена обима бескућништва у Европској унији

Јавно мњење је претежно негативно оријентисано према овој посебној популацији, склоно њеној стигматизацији, избегавању и етикетирању, неретко и физичким нападима на њихове припаднике. Бескућници се обично повезују са градским луталицама и скитницама, просјацима, лоповима, алкохоличарима, менталним болесницима и наркоманима[6].

Они живе неку своју, одвојену и заправо паралелну реалност, заклоњени од очију тзв. обичних или удомљених становника, који, у ствари, и немају јасну представу о правој размери бескућништва која их окружује. То се односи и на политичку елиту, која проблем обично повезује само са људима који спавају на улицама, односно житељима нехигијенских насеља, што, међутим, чини само део или мањину ове популације.

Зато су европски експерти и цивилно друштво учинили значајан напор да почетком 90-их проблем бескућништва свестрано осветле и истраже да би га регистровали, односно проценили његове стварне размере, сместили на политичку агенду својих држава и влада, и критички проценили најбоље националне праксе, односно најефектније мере и сервисе (Avramov, 2006, 2002, 1995).

Да би се превазишле бројне, не мале разлике у схватањима феномена бескућништва, које су реалан одраз друштвене развијености европских држава и региона, законског третмана ових лица, социјалних права, као и лепезе понуђених мера заштите и подршке, међудржавна организација FEANTSA (Европска федерација националних организација које раде са бескућницима) формирала је 1991. Европску опсерваторију за прикупљање података и унапређење знања о бескућницима у државама чланицама ЕУ. Успостављена је јединствена типологија бескућништва и друштвене искључености – European Typology of Homelessness (ETHOS) (www.feantsa.org). Она полази од стамбене димензије као основне, коју, међутим, посматра вишедимензионално, придајући јој физичко,

[5] Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010 Census of Population and Housing UN, New York and Geneva, 2006.

[6] У том смислу су илустративне следеће изјаве бескућника привремено смештених у прихватилишту: *„Људи нас третирају, што је стварно срамота, као да смо најгори људи, који немају кров над главом..." „Не могу ти људи овде бити лопови или нешто (*мисли на лица из прихватилишта - прим М.Б.*), или ти који су већ на улици, без ништа. Неће тај човек, не знам, да нападне, пресретне на улици жену са торбом хране. Не. Баш зато је у том парку, он не уме да се снађе. Онај који краде, он живи лепо. Њему не треба ништа. Ту је прича завршена. Да је неко од ових људи крао или био способан, рођен за то, он никада не би био овде"* (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012:31).

законско и социјално значење (Avramov, D., 1995, 1996, 1999, 2002, Јовичић, 2011, Жарковић, Петровић Тимотијевић, 2012):

- без крова над главом (примарни бескућници, лица која бораве у јавном простору);
- без куће (лица на привременом смештају, као што су: жене жртве насиља, стари, имигранти итд.);
- несигурно становање (краткотрајни боравак код пријатеља, рођака, нелегално становање, или под претњом исељења);
- неадекватно становање (живљење у објектима који не одговарају стандардима квалитетног становања, нехигијенска насеља, пренасељени објекти итд.).

Из наведених критеријума уочљиво је инсистирање на широком обухвату појма бескућника, тј. на „кровном појму" који укључује разне групе људи који нису у стању да личним ресурсима себи обезбеде приступ приватном, сталном, квалитетном становању, како због финансијских ограничења тако и других социјалних баријера, или пак нису у стању да воде потпун и самосталан живот, те им је потребна брига и помоћ, али не и институционализација (уп.: Avramov, 1995:72, Avramov, 1996:71).

Бескућништво се, међутим, не може посматрати као изоловани проблем (неадекватног) становања, већ је оно повезано са ширим сплетом димензија тзв. социјалног искључивања, и као такво се мора и анализирати и тумачити, што је намера и ове публикације, као што је то случај и са другим студијама на ову тему (Hutson and Clapham, 1999, Jacobs, Kemeny and Manzi, 1999, Harvey, 1999, Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012, Razpotnik i Dekleva, 2012).

Бескућништво је веома сложен и комплексан проблем екстремне друштвене депривације. Најтешње је повезано са сиромаштвом као основном димензијом социјалне маргинализације, односно одсуством бројних, разноврсних ресурса, друштвених сервиса и хуманог капитала појединца и његове уже и шире групе (партнера, породице, деце, домаћинства, као што су: приходи, стабилно запослење, имовина, новац, уштеђевине, знања и вештине, образовање, културни капитал, положај и углед у друштву). Бескућници немају адекватан и развијен социјални капитал или развијене друштвене мреже (брачно-породичне, рођачке, суседске, пријатељске, професионалне, локалне, етничке, суседске итд.); најзад–недостају им ефективне стратегије преживљавања и сналажења у ризичној, глобалној економији. То је најочигледније, рецимо, код једнородитељских породица, посебно мајки с малом децом, имиграната, избеглица, младих који су напустили родитељске породице у европским земљама, а нису у стању да живе самостално од својих ресурса итд. Зато бескућништво и јесте, по мишљењу бројних, напред поменутих аутора, начин (пасивне) адаптације на сплет неповољних догађаја и животног тока, односно оно је више последица преклапања већег броја неповољних исхода, а мање резултат погрешних, личних избора.

Бескућништво је више присутно у земљама јужне Европе, а мање у Скандинавији, односно оно је функционално повезано са режимом државе благостања (која обухвата законска решења повезана са редистрибуцијом материјалних и нематеријалних друштвених ресурса). Данас су мере из корпуса државе благостања (приступ адекватном становању, образовању, лечењу, тржишту рада, запослености, социјалној заштити) одлучујући фактор у смањивању социјалних неједнакости, ублажавању последица неповољних догађаја током живота, смањивању генерацијских разлика у радним биографијама итд. (Avramov, 2006).

Бескућништво је зато очигледно друштвено конструисан феномен, у смислу да начин на који друштво одређује овај проблем утиче на политику сузбијања, превенција, фондове који се издвајају,

методе и мере помоћи интеграцији итд. (Јовичић, 2010). Феномен није статичан, већ је више динамичан, са различитим вероватноћама уласка и изласка из тог статуса, дужине боравка у таквој ситуацији, зависно од земље где појединац живи, његове/њене индивидуалне социјалне биографије, догађаја и стратегија/акција, које му/јој стоје на расположењу.

У савременим друштвеним и теоријским погледима на проблем, преовладава став да ове људе треба разумети, а онда подржати, оснажити и вратити у заједницу. Истраживања показују да иако постоје различити начини правно-политичког, националног, локалног третмана ових лица, у суштини, њима је свима заједничко да, независно од државе у којој живе, улице и јавног простора на коме обитавају, сви имају исти доживљај бескућништва, тако да им је свакодневица осиромашена и сведена на балансирање између задовољавања својих егзистенцијалних потреба (хигијене, крова над главом, хране, одеће, обуће итд.) и повратка у друштво (Јовичић, 2010:36). Као што је наглашено у савременим друштвима, превладава идеја проактивног делања, тј. став да људе са улице треба у поступку адекватне интеграције из жртве трансформисати у актере, оснажити их и укључити у ширу заједницу, колико год је то могуће, без елиминисања неопходне, континуиране социјалне подршке, односно помоћи окружења. Самим тим, главни правац политичког и цивилносекторског деловања јесте смањење њихове зависности и ослањања на социјалну заштиту, тј. државу и сервисе, уз активирање индивидуалних ресурса и креирање нових социјалних мрежа (Јовичић, 2010, Тимотијевић, 2012).

У ЕУ, односно појединим земљама чланицама, бескућништво потиче од рекомбинације фактора који воде ка социјалној изолацији индивидуа и друштвених група (Avramov, 2006): незапосленост, нерегулисан статус националности или држављанства (имигранти, азиланти, илегални боравци, лица без папира за боравак), болесна стања, сметње у свакодневном функционисању, слабије образовање, одсуство квалификација, живот у једнородитељским или пак сложеним домаћинствима са само једним приходом, са претежно младим или старим члановима итд.

Бескућници се, како у ЕУ тако и у Србији, регрутују из растуће популације старих, као и лица из колективних домаћинстава, институција, психијатријских болница, стационара, затвора и казнених установа, који су отпуштени, али истовремено и одбачени од породице и родбине, па су често приморани да се крећу у зачараном кругу – стационар (болница) – затвор – прихватилиште, односно да круже од једне до друге установе затвореног типа у одсуству традиционалне породичне подршке, опадања система социјалне заштите, финансијских рестрикција у социјалној заштити итд. (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012, Љубичић, 2013). Као што видимо, реч је о врло хетерогеној популацији, те, у складу с тим, и одговарајуће политике и мере треба конципирати тако да буду специфичне, намењене одређеним групама односно индивидуалним клијентима, скројене према потреби.

Не постоји тачна и потпуна статистика лица без крова над главом у ЕУ, што отежава како међународна упоређења, тако и солидно праћење трендова. Поједине земље улажу напоре да убрзано изграде статистичке инструменте, што је начин да се успостави адекватан надзор над проблемом и активирају политике (www.feantsa.org). Зато се референтни научни радови ослањају на процене изведене на бази пописа, анкета, регистара корисника јавних и добровољних прихватилишта, центара за пружање социјалних услуга, цивилног сектора, експертских мишљења, односно мреже обучених кореспондената који су ангажовани од стране Европске опсерваторије, а чији су извештаји редовно прикупљани и стандардизовани, на годишњем нивоу, током 90-их (Avramov, 1995, 1996, 2002, 1999). Из њих се закључује да се број бескућника у земљама ЕУ значајно повећао крајем 80-их и почетком 90-их, а благи пораст регистрован је и почетком 2000-их. Према стручним проценама, отприлике око три

милиона становника ЕУ-12[7] данас припада овој субпопулацији, с тим да се њихов број током времена битније не повећава, захваљујући значајним успесима појединачних држава у борби против овог проблема. Тако се суморне прогнозе о очекиваном удвостручењу броја бескућника на прелазу у 21. век нису остварile (са око 2,7 милиона из 90-их на 6,6 милиона почетком 2000-их)[8]. Европска опсерваторија је почетком 90-их регистровала најбројнију популацију бескућника у Немачкој, Француској и у Великој Британији (Avramov, D, 1995, 1996). Но много тога у ЕУ још увек није урађено, као што је пожељан, јединствен европски стандард и политичко решење проблема, његово искорењивање, односно постизање пуне асистенције овим људима и групама, што захтева шири консензус европских земаља, а што је, изгледа, и даље далеки и тешко остварив глобални друштвени циљ (Avramov, 2002).

Основни проблем и данас остаје што различити бројеви бескућника, односно корисника социјалне заштите, заправо одражавају стамбену ситуацију појединих земаља ЕУ, односно разлике у нормативима везаним за адекватно становање, као и понуде услуга хитног прихвата, смештаја и привременог збрињавања, а не и стварне потребе ове популације. То се посебно односи на државе чији устави и закони неадекватно препознају, па самим тим и не прате појаву, односно не поседују мрежу прихватилишта, сигурних кућа и сл., као што је то, рецимо, случај са Шпанијом, Грчком, Португалијом (Avramov, 2005, Јовичић, 2010)[9]. У односу на њих, државе севера Европе, попут Данске и Шведске, имају веома развијене механизме којима успешно отклањају друштвене тј. стуктуралне узроке овог проблема и своде га на индивидуалне, па је број бескућника реално мали.

Иако веома диференцирана популација, бескућници се у развијеним европским државама најбрже регрутују из два основна извора: млади који се прерано одвајају од родитеља, а да нису стекли одговарајуће ресурсе и хумане капитале (*young adults*), и популације жена с малом децом (Avramov, 2002). Осим њих, у ову маргинализовану субпопулацију пристижу и жртве сиромаштва, насиља у породици, сексуалног злостављања, породичних конфликата и сличних трауматичних животних догађаја. Тако, бескућници често имају где да живе, односно имају „кров" над главом, али не и прави „дом" (Avramov, 1995:71).

[7] Велика Британија, Белгија, Холандија, Луксембург, Данска, Шпанија, Португалија, Немачка, Француска, Ирска, Италија и Грчка.

[8] Према подацима Европске опсерваторије, 1999. године на простору ЕУ 15 милиона људи живело је у неадекватним стамбеним условима, односно у подстандардним и неадекватним становима; 1,6 милиона је сваке године било подвргнуто процедурама избацивања из станова, односно под претњом уласка у бескућништво, а 400 000 их је годишње на тај начин и доспело на улицу; 1,8 милиона је било корисника јавних, односно сервиса на добровољној основи; а још око 2,7 милиона се кретало од пријатеља и рођака до подстанарских соба и прихватних станица, и назад (Harvey, B., 1999). Европски аутори такође подвлаче да је бескућништво веома динамичан феномен у вези с променама социјалног и економског окружења с краја 20. века.

[9] Попис у Португалији, на пример, не препознаје као бескућника особу која живи у шахту, кућици од лифта или контејнеру, већ као лице у неконвенционалном смештају, док се то у Шведској квалификује као неадекватно становање (Avramov, 2002).

Друштвени контекст бескућништва у Републици Србији

Кад је реч о Србији, као и другим земљама постсоцијалистичке трансформације, треба најпре рећи да бескућништво није нови феномен. Оно је постојало и у претходном систему социјализма, али је било невидљиво под утицајем, с једне стране, снажне комунистичке идеологије тзв. пуне друштвене једнакости и солидарности. На другој страни, оно је било и прикривено због недостатка стамбеног простора за све, а посебно у условима масовне имиграције ка градовима, односно сталног раскорака у динамици убрзане индустријализације после Другог светског рата и споре урбанизације. Као последица убрзане модернизације после рата, проширила су се и тзв. мешовита насеља и домаћинстава, нелегална урбана изградња, као и пракса заједничког живота више породица под истим кровом (уп.: Тимотијевић, 2012:42, Петровић, 2004, Милић и др, 1981).

Уз такво наслеђе, од почетка 90-их, са урушавањем социјализма, надовезало се и „ново" или транзиционо бескућништво (Тимотијевић, 2012) у окружењу друштвеног раз-развоја, које се генерише из више друштвених, структуралних, али и личних односно породичних узрока: трансформације становања, приватизације становања, опадања станоградње, редуковања, па и нестајања система социјалног становања из социјализма, пораста цене станова, односно успостављања високих, тржишних цена станова у периоду постсоцијализма, увођења хипотеке и одузимања станова услед неплаћених кредитних задужења и неплаћених трошкова становања, затим високе незапослености, учесталих губитака посла, посебно код жена, због економске реструктурације предузећа и фирми, пораста породичне нестабилности, развода, насиља у породици и сл. (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012, Тимотијевић, 2012, Петровић, 2004, 2009).

Компаративно, у односу на развијене земље ЕУ, у Србији је релативно низак удео младих бескућника, будући да је процес транзиције у одраслост релативно успорен, протрахован, тако да млади остају дуго да живе са родитељима и сродницима, а тзв. примарна или родитељска породица веома је пермисивна и протективна према (одраслој) деци, чије је укључивање на тржиште рада веома отежано, као и што су одложени процеси њиховог формирања брака и породице, стамбена и укупна психолошка сепарација (уп.: Томановић, С. и др., 2012).

У Србији до сада није било комплексног, систематског, координисаног, стратешког бављења проблемом бескућништва, односно ефективног политичког одговора на проблем бескућника, као и све бројнијих категорија лица под ризиком, односно не постоји солидан програм друштвене и индувидуалне превенције. А на то колико је овај друштвени проблем озбиљан, дубоко укорењен и претећи по стабилност целокупне заједнице, алармира податак да уколико бисмо ригорозно применили напред наведену типолотију (ETHOS), онда би скоро 10% популације Србије потпало под групу бескућника или лица под сталним ризиком од бескућништва (око 800-900 000 становника, уп.: Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012:14).

Феномен бескућништва је и даље маргинализован, нису установљени ни стандарди који дефинишу минималне услове становања, те су у употреби само релативно широки и недовољно дискриминаторни појмови примарних и секундарних бескућника (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012). Насупрот томе, у емпиријској реалности постоје најмање три веома широке и хетерогене групе становника који су или прави бескућници, у складу са наведеном европском дефиницојом, или су под великим ризиком да се ту нађу:

- сиромашни, затим бројне групе домаћинстава и лица без приступа тржишту станова, а посебно социјалном становању, широка категорија тзв. депривираних лица и друштвених група;
- веома хетерогена имигрантска популација од почетка 1990-их до данас (војни бескућници, породице војних лица из бивших југословенских република, породице палих бораца из ратова у окружењу током 1990-их), затим избеглице (из Хрватске и Босне и Херцеговине), интерно расељено становништво (са Косова и Метохије), као и најновије струје повратника из ЕУ, по основу Споразума о реадмисији;
- ромска етничка група.

Према „Анкети о приходима и условима живота" из 2013. године (РЗС), стопа ризика од сиромаштва опште популације износи 24,6%[10], и по њој је Србија на европском врху (РЗС, 2013), с тим што су посебно угрожени млађи од 18 година. Према радном статусу, међу пунолетнима најугроженији су незапослени (48,7%) и самохрани родитељи (36,2%). Последњи попис становништва, домаћинства и станова (2011) показује да 68 042 домаћинства у Републици немају никаквих извора прихода (2,73%), што је ипак двоструко мање у односу на Попис 2002, када је регистровано 136 275 (5,40%). Према поменутој анкети, стопа материјалне ускраћености домаћинстава у Србији износи 44,3%[11]. Појединачно посматрано, скоро две трећине, тј. 67,2% домаћинстава Републике Србије, није у стању да приушти својим члановима недељу дана одмора ван куће, трећина не може да обезбеди оброк с месом или рибу сваког другог дана, а свако пето није у стању да обезбеди адекватно загревање стана (18,3%).

Посебно је ризична група житеља у бесправно изграђеним објектима у градским подручјима, а процењује се да у Србији има око милион таквих станова. Њихови власници или немају средстава за легализацију, или немају законских услова да је спроведу, што због квалитета саме градње или ненаменске локације (Петровић, 2004).

Следећа ризична група, односно група стварних бескућника, јесу становници нехигијенских и илегалних насеља. У самом Београду регистровано је 29 сламова и 64 насеља тог типа, тј. без хигијенских стандарда (Урбанистички завод, 2003, према: Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012). Најзад, у категорији неадекватног становања је и преко 15% стално настањених станова који су пренатрпани (испод 10 m^2 по члану домаћинства), 12% станова није саграђено од чврстог материјала, од којих 25% нема канализацију, и исто толико станова нема комуналну инфраструктуру (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

У категорији секундарних бескућника најбројнији су Роми[12], који живе у око 700 подстандардних и нехигијенских насеља у Србији (од чега 137 у Београду) (уп.: Јакшић и Башић, 2005, према: Жарковић,

[10] Под овом стопом се подразумева удео лица чији је еквивалентни приход мањи од релативне линије сиромаштва. Ова лица нису нужно сиромашна, али су под већим ризиком (РЗС, 2013).

[11] Обухвата најмање три ставке од следећих девет: 1) немогућност домаћинства да приушти адекватно грејање; затим 2) да приушти веш-машину; 3) аутомобил; 4) да свим члановима приушти недељу дана одмора ван куће бар једном годишње; 5) да приушти неочекивани трошак у износу од 10 000 динара који би био плаћен из буџета домаћинства; 6) да приушти телефон; 7) телевизор у боји; 8) месо или рибу у оброку (или њихову вегетаријанску замену) сваког другог дана; 9) кашњење с плаћањем ренте, рате за стан или другог кредита или комуналних услуга за стан у ком домаћинство борави (РЗС, 2013а).

[12] Они се у пописима најчешће изјашњавају као Срби, али у анкетним истраживањима, интервјуима, антрополошким студијама се идентификују као Роми, што се види и на основу посматрања житеља ових насеља. Роми су иначе флотантна етнонационална и етнодемографска скупина, склона променама у изјашњавању по националној, верској, језичкој основи током времена. О флотантности ромске етничке групе, од пописа до пописа, на примеру популације Београда, видети детаљније у монографији Александра Кнежевића (2010).

Петровић и Тимотојевић, 2012:10). Од укупног броја ромских насеља, преко 70% је нелегално, а 50% је подстандардно. Две трећине ромских насеља у Србији је пренатрпано, безусловно, без струје, воде, канализације, становници немају приступ здравственим и социјалним услугама. Већина повратника по основу реадмисије су такође Роми, који се често придружују својим сународницима у овим насељима.

Осетљива друштвена група су и избеглице (66 408), интерно расељени (209 112), али и растућа популација повратника по основу реадмисије (КИРС, 2012, Бобић и Бабовић, 2013). Под највећим ризиком су породице (11 500) које су наставиле да живе неформално у колективним центрима, који су плански затварани од 2000-их, па је и њихов стамбени статус изражено вулнерабилан, а исто важи и за ове имигранте у приватном смештају. У овој категорији бескућника налази се и око 5 000 војних лица с породицама, који су били на служби у бившим југословенским републикама. Међу њима око 3 500 живи у касарнама у потпуно неадекватним условима. За њих, као и за породице палих бораца и инвалиде из последњих ратова, изграђено је 315 социјалних станова за закуп у 17 општина широм Србије (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012). Ипак, за значајан део избегличке популације, иако и даље велике[13], пронађена су решења за социјалну инклузију, будући да су током две последње деценије реализовани бројни програми помоћи, и то удруженим снагама државе, међународних организација, невладиног сектора, локалних самоуправа, страних донатора, па и припадника и организација из дијаспоре. Тиме је постигнуто 10 492 стамбена решења: од социјалног становања у заштићеним условима, откупа напуштених сеоских домаћинстава, давања на коришћење сеоских кућа са имањем, изградње монтажних објеката или обезбеђења грађевинског материјала за довршетак кућа и станова, па преко бројних видова помоћи у запослењу и покретању привредне активности, образовању итд. (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

До данас једино пионирско емпиријско истраживање бескућништва у Србији из 2012.[14] обухватило је три подгрупе ових лица, а у складу са ETHOS типологијом: примарни бескућници (истраживане су особе са улице), секундарни бескућници (из прихватилишта и прихватних станица), као и лица у тзв. несигурном и неадекватном смештају (Роми у насељима Белвил и Ледине)[15].

У тексту који следи прелазимо на анализу података Пописа 2011, а слику о примарним и секундарним бескућницима ћемо местимично употпуњавати налазима наведеног домаћег истраживања, али и налазима референтних иностраних истраживања.

[13] Првим пописом избеглица, спроведеном 1996. у организацији УНХЦР-а, регистровано је у Србији око 650 000 ових лица, а у време најжешћих оружаних сукоба у региону бивше СФРЈ, 1993. године, регистровано је око два милиона, што је чинило једну од већих светских избегличких популација 1993. (Бобић, 2005).

[14] Истраживање је спроведено 2012. у оквиру пројекта који је финансирала ЕУ, као део програма „Подршка цивилном друштву у Србији", а спровели су га Housing Centar (Центар за унапређење становања социјално угрожених група из Београда) и NGO DISC из Велике Британије, уз подршку Тима за смањење сиромаштва и социјално укључивање Владе Републике Србије.

[15] Комбинованом квантитативном и квалитивном методологијом углавном су потврђени напред наведени општи узроци/руте у бескућништво: структурни (недостатак стана, посла, беспарице, миграција), индивидуални (развод брака, болести зависности, коцкање, хроничне болести, криминална прошлост, насиље у породици, одсуство социјалних мрежа и контаката) (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

Анализа података Пописа 2011.

Подаци последњег пописа биће, као што смо напоменули, анализирани посебно за примарне, а посебно за секундарне бескућнике, сем у појединим случајевима, када ће бити разматрани збирно због веома малог броја случајева посматрања, као што је случај са неким економским одликама (занимање, извори прихода), затим етничким и миграционим структурама.

Пописом 2011. регистровано је 445 примарних бескућника на територији Србије, од чега 442 у градским, а свега троје у осталим насељима. Од овог броја, највише је регистрованих на северу земље, у Београдском региону и Региону Војводине, укупно 324 лица, односно 164 у Београдском региону, а 160 у Региону Војводине. Очигледно да је реч о градским зонама, у којима се налази већина прихватилишта и институција социјалне заштите[16] (карта 1).

Популација секундарних бескућника је, међутим, далеко већа. Према Попису 2011, регистровано је 17 842 лица у овом статусу, од чега је такође већина у градским насељима (63,1%). Регионално посматрано, највише их је пописано на територији Града Београда – укупно 39,0%, потом у Региону Шумадије и Западне Србије (25,5%), а најмање на југу и истоку земље (21,8%).

Број регистрованих секундарних бескућника мањи је за 17,54% у односу на 2002. годину, када је пописано 21 636 ових лица, што је повезано са депопулационим тенденцијама и у овој субпопулацији, као и код становништва Републике, а вероватно је и последица наглашене емиграције ове популације, као и код опште популације Србије, ка земљама Запада, тј. Европе, а у вези с увођењем безвизног режима, односно процесима придруживања Србије Европској унији. Свакако да се опадање њихове бројности, нажалост, понајмање може повезати са поправљањем њиховог социјално-економског положаја, односно социјалном кохезијом и повећаном инклузијом, што су још далеки и тешко остварив друштвени циљеви за ово становништво у Србији.

Територијални размештај обе групе бескућника у Србији, према Попису 2011. године, указује на то да су бескућници најбројнији у градовима: Београду, Новом Саду и Нишу (карта 1).

На нивоу целе Републике, примарни бескућници најбројнији су у београдској Општини Вождовац (142 од 445), а затим у Граду Новом Саду (102 од 445).

Секундарни бескућници најбројнији су у београдским општинама: Нови Београд (1 575 лица), Палилула (1 025), Чукарица (754) и Земун (607). У овим београдским општинама регистровано је укупно 3 961 бескућника, тј. петина свих секундарних бескућника (22,2%), што је сасвим у складу са концентрацијом установа социјалне заштите у метрополи, али и имиграције и веће шансе за проналажењем макар повремених и привремених послова, на шта се ови бескућници највише ослањају, што ћемо видети из података о економским одликама.

У остатку Републике, градови са већим бројем секундарних бескућника су: Крагујевац (493), Краљево (413), Крушевац (395). У пет општина Града Ниша регистровано је укупно 699 секундарних бескућника (3,9%), док је у Граду Новом Саду забележено још мање (521) ових лица.

[16] На основу регистрованих посета прихватилиштима, број примарних бескућника у Републици Србији је 2011. процењен је на најмање 788 лица, од чега скоро половина (346) у Београду. Реално је претпоставити да их је више од тога броја, јер се из разговора са овим лицима може закључити да многи никада не користе услуге социјалних сервиса, односно избегавају прихватилишта (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

Карта 1. Примарни и секундарни бескућници, по градовима и општинама у Републици Србији, Попис 2011.

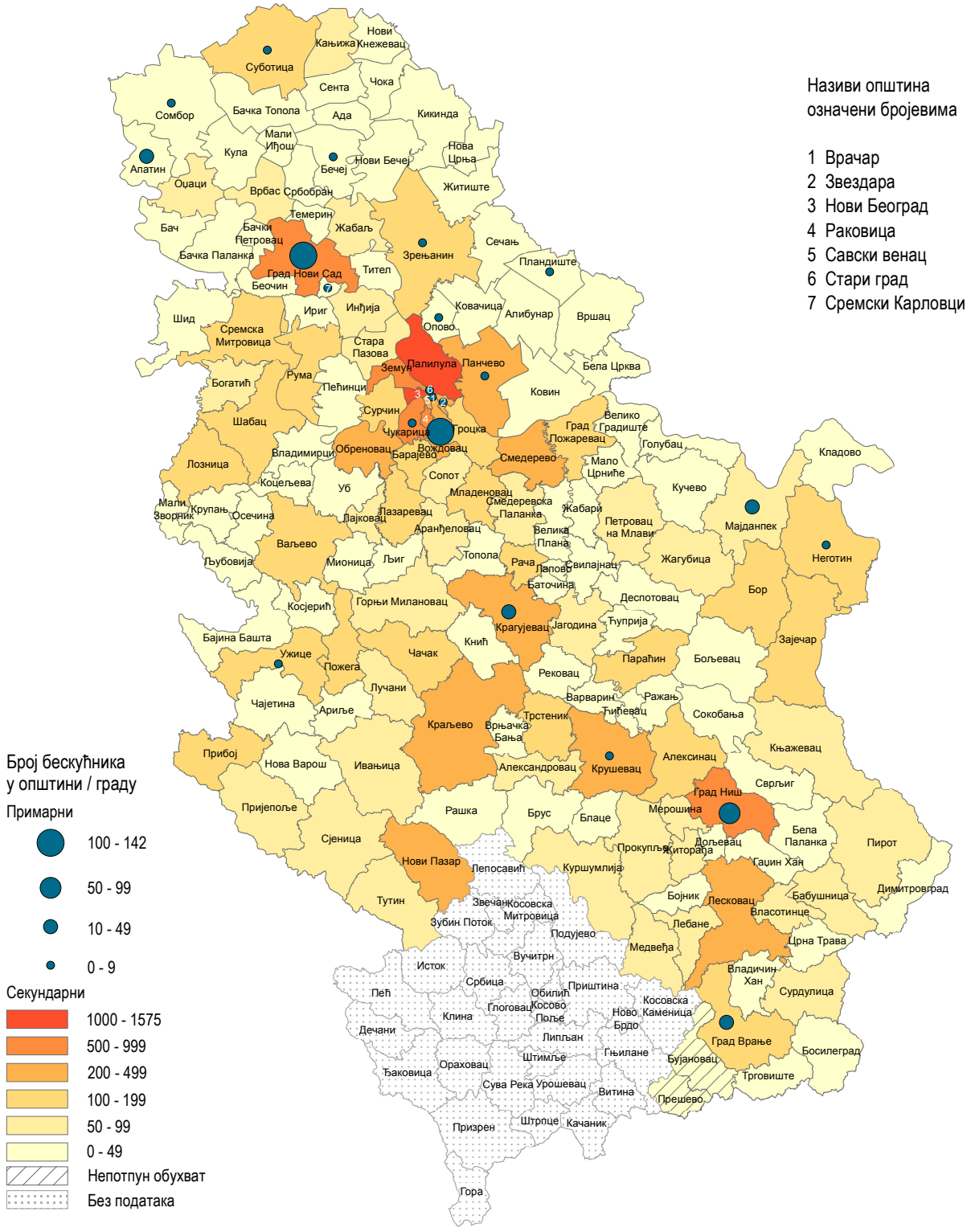

Старосно-полни састав бескућника

Старосно-полна структура је основна демографска структура становништва, која се обликује деловањем процеса природног (наталитета и морталитета) и механичког кретања (имиграције и емиграције) из претходног периода, а која опредељује будуће процесе социобиолошке репродукције дате популације. На ову структуру делују, међутим, и друге демографске структуре: брачна, тесно повезана са процесима рађања, социоекономске, рецимо преко учешћа у радној активности, са тенденцијом да се рађање одлаже уколико је ниска запосленост посебно у условима изражене социоекономске стагнације у друштву. Затим, културно-антрополошке структуре опредељују припаднике одређених етнонационалних и религијских корпуса на више нивое рађања (ранији почетак рађања, дужи репродуктивни период, каснији завршетак репродукције и излазак из овог периода, те последично и већи обим рађања), па отуда потичу и веће стопе пораста популације (пример Новог Пазара с ниским стопама фертилитета Срба, а, компаративно, вишим код Муслимана и Бошњака итд).

На основу старосно-полне структуре становништва, издвајају се тзв. старосно-полни функционални контингенти, повезани са природним потенцијалима појединаца и социјалних група, социјалним правима, обавезама и могућностима партиципације у друштву (у репродукцији, брачности, образовању, радној снази, социјалној заштити, војној снази итд.). На пример, контингент предшколске деце (0–6 година), школообавезни (7–14), пунолетни (преко 17), брачни (од 15), фертилни (жене 15–49), мушки радни (15–64), женски радни (15–60), мушки регрутни (16–24), стари (преко 64).

Савремене популације одликује тзв. регресивна старосно-полна структура (пирамида), настала удруживањем негативног природног прираштаја (више умрлих него рођених) и негативног миграционог салда (више одсељених него досељених). Таква структура последица је, дакле, израженог старења са дна и врха старосне пирамиде, сужавања њене основице (услед недовољног рађања) и продуженог врха (услед сниженог морталитета, те продуженог животног века, данас посебно изражено на женској страни). Најбројније су генерације средње животне доби, које потичу из ранијег периода вишег фертилитета (период после Другог светског рата), тзв. „baby boom“ генерације (рађане од 1947. до 1957)[17]. Међутим, данас се велики део ових генерација повлачи са тржишта рада (одлази у пензију), што ствара додатни притисак на ионако ограничене јавне ресурсе (буџетско оптерећење, здравство, социјалну заштиту), посебно у случају Србије, земље недовршене социоекономске трансформације, тзв. „раз-развоја“, са ниском привредном активношћу и запосленошћу, са ниским просечним зарадама и квалитетом живота, чије је становништво осиромашено и вишеструко девастирано, а сви ови неповољни процеси трају већ више од две деценије (Бобић, 2007, Бобић и Благојевић, 2012).

Савремена популација Србије такође припада регресивном типу старосно-полне пирамиде, а депопулационе тенденције дошле су до изражаја још почетком 1990-их, а нарочито од 2000-их, с тим што се у новијем демографском развитку као доминантна детерминанта издваја негативан миграциони салдо (Пенев, 2007). Депопулационе тенденције, удружене са старењем становништва, континуираном емиграцијом младих, највиталнијих делова популације, посебно су изражене на југу и истоку земље. За Србију су велики популациони изазов не само емиграција него и унутрашња миграција, усмерена ка

[17] Док се у америчкој литератури „baby boom” генерација дели на оне рођене од 1946. до 1954. године, односно ране бејби бумере и оне рођене у периоду од 1955. до 1964. године, тј. касне бејби бумере, у српској литератури не постоји консензус када се говори о почетку и завршетку бум периода. На основу кретања стопе наталитета и броја живорођених, не би било погрешно рећи да су део генерације бејби бумера сви они рођени од 1947. до 1957. године, јер је то година после које имамо стабилније кретање споменутих показатеља (Стојилковић, 2010).

великим урбаним центрима (Београду, Новом Саду, Нишу), што производи њихов убрзани раст, а тиме и неравномерну концентрацију становништва Републике. Убрзано пражњење читавих области доводи до тога да се оне постепено претварају у праве „демографске пустиње“ (Никитовић, 2007). Неадекватна мрежа насеља, уз овако неповољну територијалну концентрацију, просторну дистрибуцију и депопулацију становништва, веома неповољно утиче на развој локалних заједница и њихово друштвено укључивање у социјалне и привредне токове, посебно у евентуално будућу реиндустријализацију и наставак прекинуте модернизације земље. Иако су недовољно рађање, депопулација и старење карактеристика и много развијенијих земаља Европе и света, њихове две основне компаративне предности у односу на Србију су контролисана имиграција, висока стопа продуктивности и економске активности, чиме се неповољне демографске тенденције значајно ублажавају (Никитовић, 2012).

Графикон 1. Примарни бескућници према старости и полу у Републици Србији, Попис 2011.

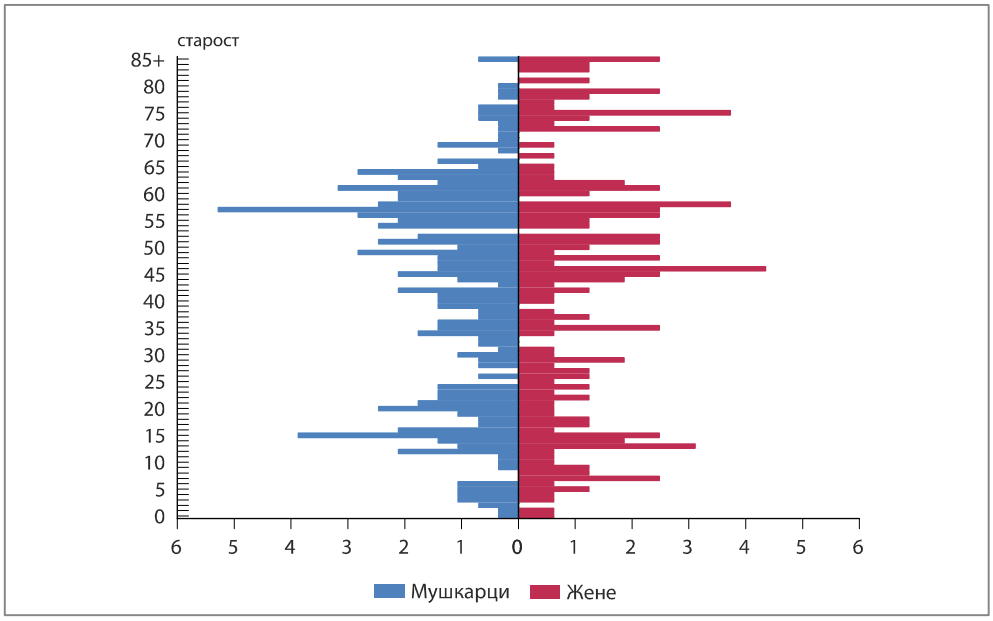

Старосно-полна пирамида примарних бескућника је изразито регресивна, односно значајније деформисана услед веома сужене основице и проширеног врха, посебно на женској страни (графикон 1). Релативно је мањи удео средовечних лица у оптималној старости (радној, брачној, репродуктивној), што представља посебан биолошки изазов њиховим припадницима, и битно ограничава њихов акциони потенцијал.

У старосно-полном саставу примарних бескућника најбројније је старије средовечно становништво, код мушкараца кохорте 55–59, а затим 60–64. Код жена најбројнија је кохорта 45–49, а потом 55–59. Старије становништво (преко 64 године) оба пола чини преко 10% свих примарних бескућника (60 од 445), од чега је већина жена (34).

Табела 1. Број примарних бескућника према старосним групама и типу насеља, по регионима, Попис 2011.

Регион	Укупно	0–14	15–19	20–64	65 и више
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**445**	**58**	**34**	**293**	**60**
Градска	**442**	**58**	**34**	**291**	**59**
Остала	**3**	**-**	**-**	**2**	**1**
Београдски регион	164	14	-	112	38
Градска	164	14	-	112	38
Остала	-	-	-	-	-
Регион Војводине	160	5	6	130	19
Градска	157	5	6	128	18
Остала	3	-	-	2	1
Регион Шумадије и Западне Србије	21	7	3	10	1
Градска	21	7	3	10	1
Остала	-	-	-	-	-
Регион Јужне и Источне Србије	100	32	25	41	2
Градска	100	32	25	41	2
Остала	-	-	-	-	-
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...

На основу података из табеле 1, видимо да две трећине (65,8%) примарних бескућника чине лица од 20 до 64 године старости, односно особе радног узраста, што је посебно изражено у Војводини и Београду. Удео лица овог узраста значајно опада идући од севера ка југу. У Региону Јужне и Источне Србије сваки трећи бескућник је старости од 0 до 14, а сваки четврти од 15 до 19 година. У односу на Регион Јужне и Источне Србије, удео младих (0–14) двоструко је мањи у Београдском региону, где, такође, није забележено ниједно лице узраста од 15 до 19 година. Обе старосне групе веома су ретко присутне и у Војводини, као и у Региону Шумадије и Западне Србије.

У целини узев, пописни подаци кореспондирају емпиријском профилу ових најугроженијих „лица са улице" (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012). Према резултатима емпиријског истраживања спроведеног на популацији примарних бескућника у три града у Србији: Београду, Новом Саду и Нишу, преко анкете са корисницима прихватилишта за одрасла лица (укупно 173) и 25 интервјуа са лицима са улице, показало се да је просечан (примарни) бескућник – мушкарац, старости од 51 до 65 година, самац, неожењен. Подједнак број је разведених (44%) и лица која нису никада склапала брак (40%), а 16% је удоваца. Од лица која имају децу, сваки десети има малолетну, а сваки трећи одраслу децу (33,7%), што је повезано са њиховом већом старошћу. Највише је Београђана, а сваки пети (19,7%) рођен је у Хрватској, Босни и Херцеговини или на Косову и Метохији, али је мали број (7,4%) у статусу избеглице или интерно расељеног, тј. мали је број ових лица дошло у Србију током ратова 1990-их и 1999. Обрнуто, већина оних који су дошли стигли су са породицама и успели да се колико-толико интегришу, врате или емигрирају (Бобић, 2010). Међу лицима са улице сваки четврти тако живи више од 10 година, а већина краће од три године (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

На основу пописних података, види се да је веома неповољно што се међу овим лицима налазе бројне младе генерације оба пола, посебно узраста од 15 до 24 код мушкараца, односно од 5 до 9, од 10 до 14 и од 15 до 19 година код жена, што је вероватно повезано са скитничењем, просјачењем, проституцијом, болестима зависности, па ова лица често долазе под удар закона због кршења јавног реда и мира, злоупотребе јавног простора, и непристојног понашања и сл. (Тимотијевић, 2014). Тиме они постају жртве прекршајних поступака, што води ка њиховој још дубљој стигматизацији и друштвеној маргинализацији. Такође, неповољно је што су међу примарним бескућницима високи удели жена у најстаријим генерацијама (75 и преко 80 година)[18].

Међу женама и младима се често развијају и културе тзв. „скривеног бескућништва" због потребе да се избегне идентификовање са бескућништвом, као претежено „мушким" феноменом, те се у том смислу ове две субпопулације ређе јављају и у прихватилишта, а чешће покушавају да се саме снађу, да се склоне код пријатеља, родбине или у сквотове, у заклоњене просторе, на железничке и аутобуске станице, аеродроме итд. Млади бескућници често избегавају да буду видљиви, да би боравили у близини својих породица односно примарних мрежа подршке, што је посебно случај код оних који су побегли или били избачени из родитељске породице. Ова лица често потичу из тзв. дисфункционалних породица или породица које су такве постале услед поступака својих младих чланова, било корисника дрога, било особа са менталним и девијантним понашањем. Жене се често суочавају са опасностима које вребају на улици и у јавним просторима: сексуална злоупотреба, физички напади већинске, мушке популације, а неке, нажалост, морају да посегну за продајом сексуалних услуга да би обезбедиле себи кров над главом и егзистенцију (Јовичић, 2010).

У погледу узрока (примарног) бескућништва, дубинско емпиријско истраживање утврдило је да је на првом месту: становање (30%), затим недостатак новца (15%), што им онемогућава и приступ адекватном становању. Следећи разлози/руте су: проблеми са здрављем (21%) и недостатак подршке блиских лица (12%), док се од преосталих разлога (23%) наводе: болести зависности, развод и насиље у породици (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012:22).

У односу на примарне, старосно полна пирамида секундарних бескућника је више стационарног типа, са широм основом и ужим врхом (графикон 2). Најбројније су најмлађе кохорте, па је тако свака четврта, пописана особа узраста од 0 до 14 година (укупно 23%). Свака пета особа је стара од 45 до 59 година (укупно 21%), а свако десето лице старије од 70 година (11,3%). Полни састав је релативно уједначен, с тим што са старошћу расте удео жена, па је међу најстаријима удео жена највећи (преко 70 година, 14,6% према 8% мушкараца). Овај уједначени полни састав је повезан са већом брачношћу и седентарношћу ових лица, односно учесталијим породичним животним стилом секундарних бескућника.

[18] Ево и једне животне приче бескућника (Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012:30): *„...фармацеутски техничар, имао је приватну фирму и стан, али је све изгубио због коцке (аутомати). Након што је продао стан због коцке (када више није имао новца да плаћа рачуне, па су дошли да му исеку струју), једно време је успевао да изнајми стан, а потом је дошао у ситуацију да нема где да живи. Разведен је и има сина, са којим нема контакт (син живи са мајком и, према исказу испитаника, ни сам нема довољно). Овај испитаник има уплаћених 12,5 година радног стажа са 65 година старости, и нема пензију. Покушао је самоубиство, због чега је био на неуропсихијатријском лечењу (три месеца), након тога га је Центар за социјални рад послао у прихватилиште док му се не обезбеди место у дому".*

Графикон 2. Секундарни бескућници према старости и полу у Републици Србији, Попис 2011.

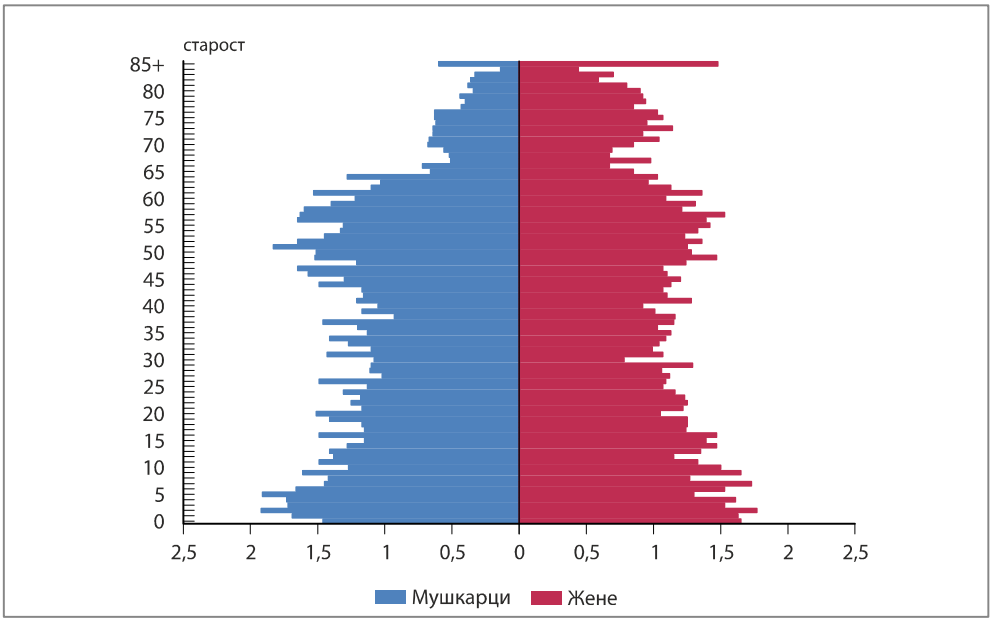

Поређење старосно-полних пирамида примарних и секундарних бескућника показује да је код примарних двоструко мање деце и младих до 14 година (12,6% према 23% код секундарних). Међутим, у обе категорије бескућника, у најстаријим генерацијама, преко 70 година, доминирају жене, што указује на удруживање старости, родности и вишеструке социјалне маргинализације (уп.: графиконе 1 и 2)[19].

[19] У наведеном истраживању секундарни бескућници су анкетирани у неформалним београдским насељима Белвил и Ледине, међу ромском популацијом (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012). Ту је највише доступних за разговор било жена (укупно 23), које су просечно биле или млађе од 35 или старије од 50 година, а њихове породице већином досељене са Косова и Метохије. Већина ових жена била је удата, са завршених само неколико разреда основне школе. Оне извештавају да више од половине житеља ових насеља или не ради (52,2%), односно никада није радило, а друга половина је повремено радно ангажована на несталним, лоше плаћеним, физичким пословима код приватника, односно баве се скупљањем и препродајом секундарних сировина. Половина испитаница има проблема са здрављем, а релативно мало је пријавило понуду радне снаге Националној служби за запошљавање. Не помињу се алкохолизам и друге болести зависности, потом ова лица немају израженији проблем са личном документацијом (лична карта и др.), што је иначе чест проблем код примарних бескућника. Уредно одлазе код лекара, а најјаче мреже социјалне подршке потичу од брачних партнера и родитеља, а најмање од одрасле деце, која не живе са њима. Подаци о условима становања потврђују да је реч о несигурном и неадекватном становању, са кућама од слабог материјала, без комуналних инсталација. Реч је такође о високој пренасељености, са по две особе по једној соби, односно мање од 8 m^2 по члану домаћинства (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012:44).

Графикон 3. Секундарни бескућници према старости и полу у Републици Србији, Попис 2002.

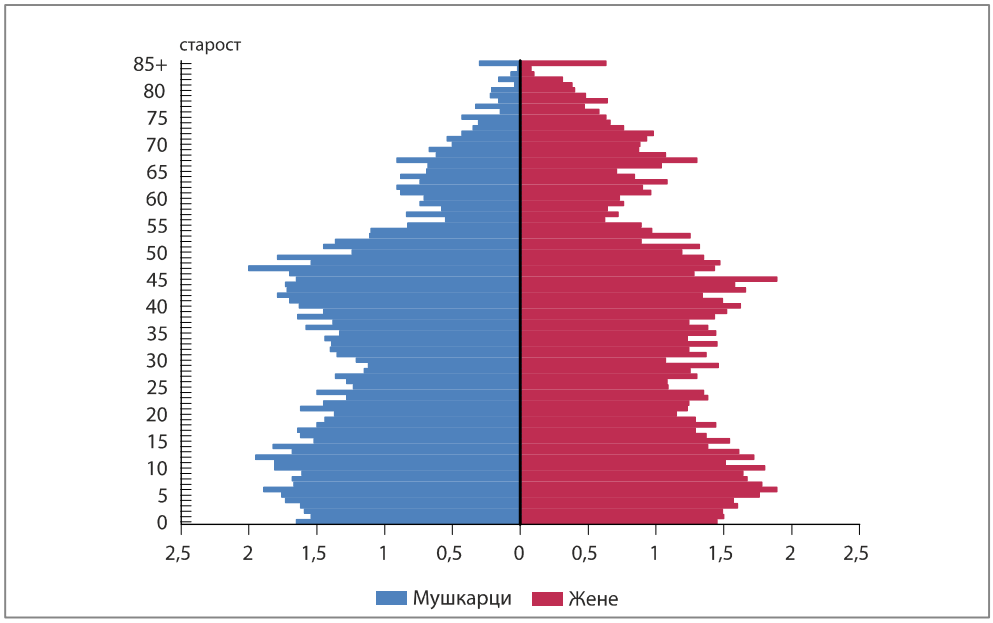

Кад је реч о секундарним бескућницима (графикон 2, табела 2), удео лица у радном узрасту је такође преовлађујући (55,9%), али у мањем обиму у поређењу са примарним. Удео је нешто виши у градским (58,4%) у односу на остала насеља Републике (51,6%). На нивоу Републике, као целине, у градским насељима свака четврта особа припада младом становништву (0–14 година), (24,4%), а у осталим насељима свака пета особа (20,4%). Удео старијих од 65 година на републичком нивоу је 14,7%, с тим што је двоструко већи у осталим (22,6%) у односу на градска насеља (10,0%).

Табела 2. Секундарни бескућници према старосним групама и типу насеља, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	0–14	15–19	20–64	65 и више
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**22,9**	**6,5**	**55,9**	**14,7**
Градска	**100**	**24,4**	**7,1**	**58,4**	**10,0**
Остала	**100**	**20,4**	**5,4**	**51,6**	**22,6**
Београдски регион	100	26,2	7,0	58,3	8,5
Градска	100	26,7	7,2	58,5	7,6
Остала	100	22,4	5,9	57,1	14,5
Регион Војводине	100	22,8	5,8	57,4	13,9
Градска	100	22,2	5,8	57,9	14,1
Остала	100	23,5	5,8	56,9	13,8
Регион Шумадије и Западне Србије	100	19,7	5,9	53,8	20,5
Градска	100	21,4	7,9	59,4	11,4
Остала	100	18,3	4,2	48,9	28,5
Регион Јужне и Источне Србије	100	20,9	6,6	53,0	19,4
Градска	100	21,9	7,2	57,2	13,8
Остала	100	20,1	6,2	49,4	24,2
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...

Регионално посматрано, идући од севера земље ка југу, расте удео старог становништва, посебно у осталим насељима. Тако, на пример, у Региону Шумадије и Западне Србије, у осталим насељима, скоро свако треће лице старије је од 65 година (28,5%), а у Региону Јужне и Источне Србије свака четврта особа (24,2%).

То се посебно односи на популацију жена старијих од 70 година, која је, такође, све већа што се иде од севера ка југу земље, а готово да је свугде два пута већа од мушкараца исте старости. Тако, у Региону Шумадије и Западне Србије регистровано је 21,9% жена бескућница старијих од 70 година према 11,0% мушкараца, док је у Београду забележено 7,6% жена исте старости према 4,3% мушкараца.

У градским насељима Републике, међу бескућницима старости преко 70 година готово да је двоструко више жена него мушкараца (узраста 70–74 године је 38,3% мушкарца и 61,7% жена, а 75–79 година је 33,5% мушкараца и 66,5% жена итд.). Слично је и код осталих насеља, с тим што се разлике међу половима удвостручују у корист жена, почев од 75 година па навише. Имајући у виду да су то и најсиромашнији крајеви, захваћени не само економском стагнацијом већ и емиграцијом младих, односно депопулационим тенденцијама, оваква територијална дистрибуција и концентрација старијих особа у стању потребе и социјалне зависности свакако је веома неповољна и представља вишеструко сложен социјални изазов.

Табела 3. Секундарни бескућници према старосним групама и полу у Републици Србији, Попис 2002.

	Укупно	0–14	15–19	20–64	65 и више
Република Србија	**21215**	**5321**	**1554**	**12038**	**2302**
Мушко	10585	2732	817	6213	823
Женско	10630	2589	737	5825	1479
			%		
Република Србија	**100**	**25,1**	**7,3**	**56,7**	**10,9**
Мушко	100	25,8	7,7	58,7	7,8
Женско	100	24,4	6,9	54,8	13,9
			%		
Република Србија	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
Мушко	49,9	51,3	52,6	51,6	35,8
Женско	50,1	48,7	47,4	48,4	64,2

Као што се види из табела 2 и 3, током последњег међупописног периода, 2002–2011, код секундарних бескућника наступила је депопулација, тј. дошло је до опадања бројности популације, као и деформације старосно-полне пирамиде (уп.: графиконе 2 и 3), односно њене трансформације од стационарног ка регресивном типу, што је сигурно последица удруживања више процеса са неповољним исходом сниженог наталитета, повишеног морталитета, те старења свих генерација, као и емиграционих тенденција, посебно међу генарацијама од 20 до 40 година старости. Има солидних основа да се претпостави да се међу овим лицима регрутује велика популација тражилаца азила у земљама Европе, по којима је Србија данас чак на четвртом месту (Marić, Petijević і Stojanović, 2013, Бобић, М, 2013)[20].

Старење секундарних бескућника се рефлектује у паду удела млађег становништва (0–14 година), са 25,1% на 22,9%, односно (15–19) са 7,3% на 6,5%. Удео лица у радном узрасту од 20 до 64 година је у нешто мањем паду, са 56,7% на 55,9%, али зато је дошло до значајнијег пораста удела старијег становништва (65 и више година), са 10,9% на 14,7%. Старење жена је посебно изражено, са 13,9% на 18,5%, док је удео старих мушкараца нижи, мада у порасту, са 7,8% на 11,0%.

[20] Штавише, Република Србија је по броју захтева за азил (преко 60 000) у државама Европске уније и Швајцарске, у периоду од јануара 2010. до децембра 2012, одмах иза Авганистана, Сирије и Руске Федерације, а испред Сомалије, Еритреје, Ирака и Ирана (Marić, Petijević і Stojanović, 2013). Иако се минималан број тих захтева из Србије одобрава, тј. само 1,1% (2012), према подацима Евростата, број захтева се не смањује, напротив. Већину тражилаца азила (90%) чине Роми, а највећа земља дестинације је Немачка, у којој је 2011. било поднето 6 990 захтева, а наредне, 2012, скоро дупло више, 12 810 захтева.

Брачно стање бескућника

У погледу брачног стања примарних бескућника, на нивоу Републике Србије, доминирају лица која нису никада склопила брак (51,2%), а свако треће лице је разведено (29,5%) (табела 4, графикон 4). Удео лица у браку и удоваца је најнижи, с тим што међу женама доминирају удовице (31 жена према 7 мушкараца), а међу разведенима је обрнута тенденција (80 мушкараца према 34 жене). Мушкарци значајно доминирају и међу неожењенима (71,2% према 28,8% неудатих жена), а сви ови налази одговарају подацима емпиријске студије бескућништва у Србији (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

Регионално посматрано, број неожењених мушкараца међу примарним бескућницима се значајно повећава ка мање развијеним регионима, тако да је, рецимо, у Региону Јужне и Источне Србије, од 38 мушкараца, чак 31 неожењен. Више од половине мушкараца у Београдском региону је неожењено (53 од 102), а потом долазе разведени (41 од 102).

Табела 4. Примарни бескућници стари 15 и више година према законском брачном стању и полу, по регионима, Попис 2011.

Регион	Укупно	Неожењен/ неудата	Ожењен/ удата	Удовац/ удовица	Разведен/ разведена	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**387**	**198**	**26**	**38**	**114**	**11**
Мушко	**252**	**141**	**14**	**7**	**80**	**10**
Женско	**135**	**57**	**12**	**31**	**34**	**1**
Београдски регион	150	75	10	17	48	-
Мушко	102	53	4	4	41	-
Женско	48	22	6	13	7	-
Регион Војводине	155	73	4	15	53	10
Мушко	106	51	3	3	39	10
Женско	49	22	1	12	14	-
Регион Шумадије и Западне Србије	14	7	1	1	5	-
Мушко	6	6	-	-	-	-
Женско	8	1	1	1	5	-
Регион Јужне и Источне Србије	68	43	11	5	8	1
Мушко	38	31	7	-	-	-
Женско	30	12	4	5	8	1
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

Међу женским становништвом у свим регионима, поред неудатих жена које су бројчано доминантне, регистровани су релативно већи удели удовица и разведених. У Београдском региону скоро половина регистрованих је неудата (22 од 48), а од осталих, 13 је удовица и седам разведених.

Графикон 4. Примарни бескућници стари 15 и више година према законском брачном стању и полу, Република Србија, Попис 2011.

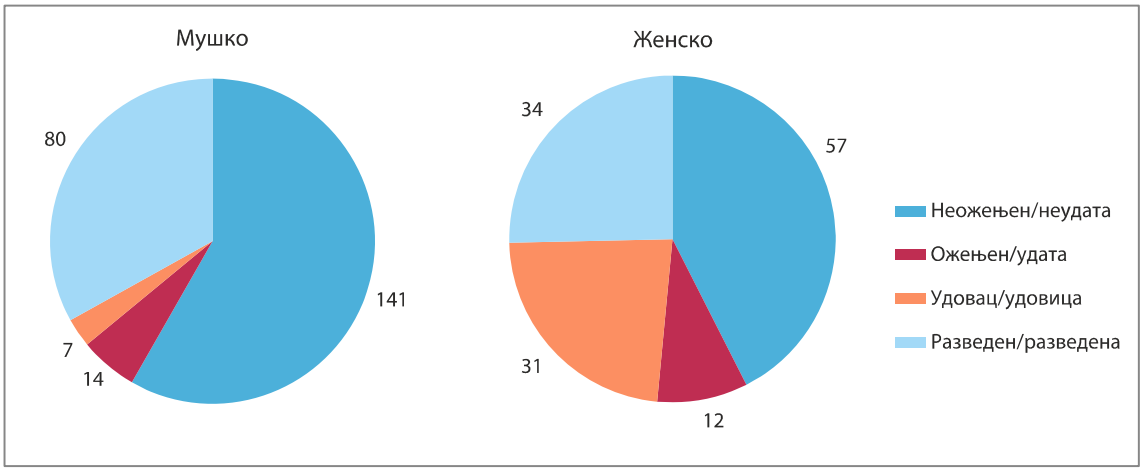

И код секундарних бескућника, на нивоу Републике Србије 2011, доминирају лица која нису никада склопила брак, али у нешто мањем обиму у односу на примарне бескућнике (42,4%), али је, насупрот томе, сваки трећи секундарни бескућник у браку (31,3%) (табела 5).

Графикон 5. Секундарни бескућници стари 15 и више година према законском брачном стању и полу, Република Србија, Попис 2011.

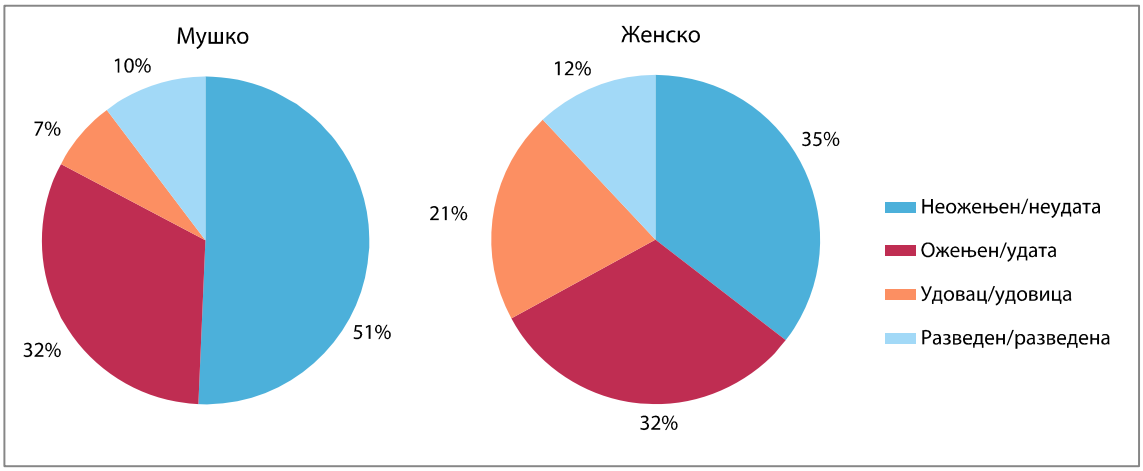

Као што се види из графикона 5, међу мушкарцима је више неожењених (51% према 35% жена), а међу женама је троструко више удовица (21% према 7% мушкараца у том статусу). Удели разведених су нижи, са благим преимућством жена (12% жена према 10% мушкараца).

Графикон 6. Секундарни бескућници стари 15 и више година према законском брачном стању и полу, Република Србија, Попис 2002.

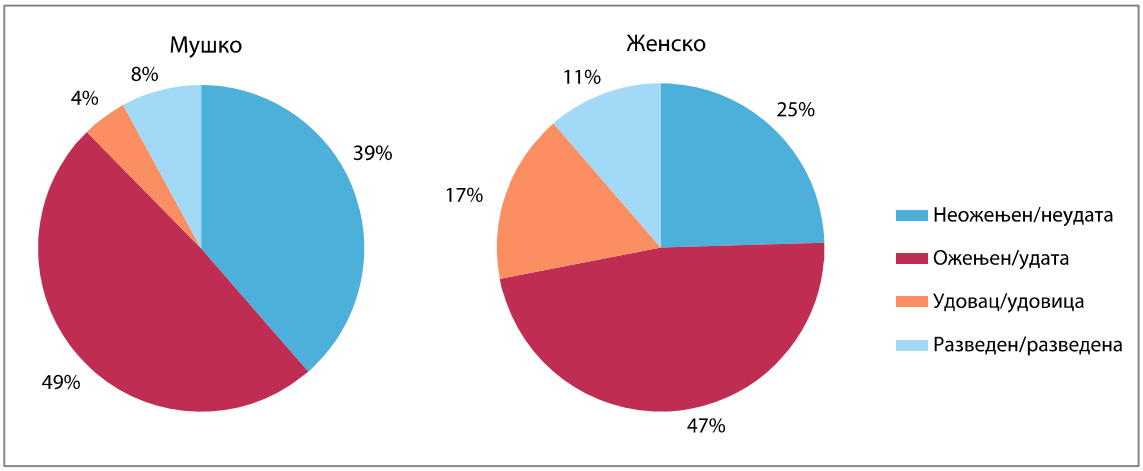

У 2002. години, према пописним подацима, удео лица у браку оба пола је био значајно виши и скоро подједнак међу мушкарцима и женама, достижући скоро половину свих лица, тј. 49% мушкараца и 47% жена (графикон 6). Четвртина жена су биле неудате (25%), односно 39% мушкараца је било неожењено. Међутим, удовица је било чак четири пута више него удоваца (17% према 4% мушкараца), док је полна разлика међу разведенима била нешто мања, али поново у корист жена (11% жена према 8% мушкараца).

Током времена удео лица у браку оба пола се значајније смањио, али и потпуно изједначио (по 32%), полови су се изједначили и у погледу развода, али је значајније повећан удео неожењеног мушког (51%), али и женског становништва (35%). Повећан је удео удоваца оба пола, али је релативна разлика остала виша у корист жена (21% жена наспрам 7% мушкараца).

Табела 5. Секундарни бескућници стари 15 и више година према законском брачном стању и полу, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Неожењен/ неудата	Ожењен/ удата	Удовац/ удовица	Разведен/ разведена	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**42,4**	**31,3**	**13,7**	**11,0**	**1,5**
Мушко	**100**	**49,9**	**31,5**	**6,8**	**10,2**	**1,6**
Женско	**100**	**35,0**	**31,1**	**20,6**	**11,9**	**1,4**
Београдски регион	100	46,7	31,2	8,8	10,9	2,5
Мушко	100	52,6	31,4	4,0	9,3	2,6
Женско	100	40,7	31,0	13,5	12,5	2,3
Регион Војводине	100	46,3	25,0	14,9	12,9	0,9
Мушко	100	53,4	23,6	7,5	14,9	0,7
Женско	100	38,3	26,7	23,3	10,6	1,1
Регион Шумадије и Западне Србије	100	38,5	33,0	16,9	10,8	0,7
Мушко	100	47,1	34,0	8,4	9,9	0,6
Женско	100	30,0	32,1	25,4	11,8	0,7
Регион Јужне и Источне Србије	100	37,7	33,3	17,5	10,3	1,2
Мушко	100	46,2	34,0	9,4	8,9	1,5
Женско	100	29,5	32,7	25,2	11,6	1,0
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

Удео лица која нису никада склопила брак је нешто виши од општег просека на северу Републике Србије (Београдски регион и Регион Војводине), и то посебно код мушкараца (табела 5). Удео неожењених/неудатих опада од севера ка југу и истоку, односно од севера ка западу земље, а упоредо расте удео лица у браку, што сведочи о поодмаклим процесима индивидуализације брака и друге демографске транзиције у северном региону, тј. метрополи и урбаним центрима. Највише удовица, свака четврта жена, бележи се у Региону Шумадије и Западне Србије, а потом у Региону Војводине (23,3%). У Војводини је, међутим, највећи удео разведених, и то међу мушкарцима (14,9%), а потом међу женским становништвом Београдског региона (12,5%).

Нешто виша брачност секундарних бескућника у Региону Шумадије и Западне Србије, као и у Региону Јужне и Источне Србије, може деловати протективно у недостатности и недовољности обухватом система социјалне заштите. Односно, у току је трансформација система социјалне заштите, коју, нажалост, прати опадање социјалних сервиса и издвајања за различите видове јавне подршке. Неповољно је, међутим, високо релативно учешће жена удовица у мање развијеним регионима Републике. Наиме, у Региону Јужне и Источне Србије, као и Региону Шумадије и Западне Србије, свака четврта жена је удовица, док је у Београду, рецимо, свака седма.

Табела 6. Секундарни бескућници стари 15 и више година према законском брачном стању и полу, по регионима, Попис 2002. (%)

Регион	Укупно	Неожењен/ неудата	Ожењен/ удата	Удовац/ удовица	Разведен/ разведена	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**31,2**	**47,8**	**10,5**	**9,6**	**0,9**
Мушко	**100**	**38,3**	**48,6**	**4,4**	**7,9**	**0,9**
Женско	**100**	**24,3**	**47,0**	**16,6**	**11,3**	**0,9**
Београдски регион	100	32,2	50,8	7,1	9,0	0,9
Мушко	100	37,9	51,7	2,9	6,6	0,9
Женско	100	26,6	49,9	11,1	11,5	0,9
Регион Војводине	100	36,1	42,1	10,6	10,2	1,0
Мушко	100	44,4	39,1	5,6	10,2	0,7
Женско	100	26,2	45,7	16,4	10,2	1,4
Регион Шумадије и Западне Србије	100	30,6	45,5	13,9	9,3	0,7
Мушко	100	38,2	47,6	5,4	7,9	0,8
Женско	100	23,5	43,6	21,8	10,6	0,6
Регион Јужне и Источне Србије	100	26,8	48,4	13,0	10,9	0,9
Мушко	100	34,7	49,9	5,4	9,1	0,9
Женско	100	19,6	47,0	20,0	12,6	0,9
Регион Косово и Метохија	…	…	…	…	…	…

Упоредна анализа података показује да се током међупописног периода 2002–2011. највећа промена десила у популацији брачника, али и лица која нису склапала брак (уп.: табеле 4 и 6). Наиме, удео ожењених/удатих је значајније смањен (са 47,8% на 31,3%), а удео лица која нису склапала брак значајније повећан (са 31,2% на 42,4%). У нешто мањем обиму повећани су удели удоваца и разведених.

Ове тенденције у промени брачне структуре током времена су неповољне, будући да се примећује пораст особа без партнера и породице, а познато је да су овим лицима најјаче мреже подршке управо партнери и неформално окружење. Наравно, реално је претпоставити да је међу овим лицима заступљена и кохабитација, карактеристична за предтранзициона, премодерна друштва (Бобић, 2003), која овде није обухваћена. Наравно, реч је више о обичајним браковима, ванбрачним заједницама маргиналних друштвених слојева, а не о постмодерном феномену ширења тзв. алтернативних унија. Но, како било, кохабитацијама је увек инхерентна фрагилност, а често се у њима удружују мушкарци и жене друштвено-девијантних понашања (алкохолизам и менталне болести, просјачење, проституисање и сл.), о чему сведоче и исповести бескућника. Самим тим такве заједнице нису повољно окружење које ће да пружи заштиту, осећање припадности и дом.

Пад лица у браку код секундарних бескућника током времена, као и пораст удоваца, може се објаснити опадањем становништва и старењем контингента лица у браку, затим морталитетом лица у браку, а вероватно и емиграцијом која се догађа у узрасту оптималне брачности (20–40), када одлазе читаве породице у иностранство, у потрагу за азилом, као илегални мигранти итд. Пораст самаца и

разведених повезан је вероватно са процесима индивидуализације, али и маргинализованости ове популације, чије су шансе на тзв. „брачном тржишту“ слабије.

Током међупописног интервала међу женама је највише опао удео удатих (са 47,0% на 31,1%), али је готово иста промена наступила и код мушкараца. Удео жена изван брака 2011. достигао је 35%, али је то и даље значајно ниже у поређењу са мушком популацијом, где је 2011. скоро половина неожењених мушкараца (49,9%). Удео разведених жена се током посматраног времена није битније мењао.

Посматрано по регионима и полу, у Војводини је 2002. највећи број мушкараца био у категорији неожењених (444 мушкараца, односно 44,4%), да би 2011. тај број још више порастао (на 535 мушкараца), на више од половине свих мушкараца (53,4%). Значајније је порастао и удео разведених мушкараца, са 10,2% на 14,9%, а удео брачника се значајније смањио, са 39,1% на 25,%, док је удео удоваца најмање промењен. Међу женама у Региону Војводине значајније је порастао удео неудатих (са 26,2% на 38,3%), затим удовица са 16,4% на 23,3%, док удео разведених жена стагнира током времена.

Насупрот овоме, Регион Јужне и Источне Србије 2002. бележи, компаративно знатно нижи удео неудатих (19,6%), високу брачност жена (47,0%), али и значајно високе уделе удовица (20,0%). До следећег пописа, 2011, порастао је удео неудатих жена (29,5%), удовица (25,2%), док се дистрибуција разведених није битније променила. Удео жена у браку се смањује (32,7%) и приближава уделу мушкараца у браку (34%, 2011). Код мушкараца овог региона, током времена, осим што се смањује удео брачника, благо опада и удео разведених. Обе ове промене вероватно су под утицајем старења становништва и емиграције. Старење је вероватно и узрок пораста удела неожењених мушкараца (са 34,7% на 46,2%), али и дуплирања броја удоваца (са 5,4% на 9,4%), што је све повезано и са маргинализованошћу и стигматизацијом његових припадника.

На основу ових упоређења региона кроз време, чини се да се могу приметити разлике у моделима брачности, које се огледају у већој модернизацији односно променама понашања код становништва Региона Војводине, односно доминантним деловањем демографског оквира као фактора промене у Региону Јужне и Источне Србије.

Табела 7. Секундарни бескућници стари 15 и више година према законском брачном стању, полу и типу насеља, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Неожењен/ неудата	Ожењен/ удата	Удовац/ удовица	Разведен/ разведена	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**42,4**	**31,3**	**13,7**	**11,0**	**1,5**
Мушко	**100**	**49,9**	**31,5**	**6,8**	**10,2**	**1,6**
Женско	**100**	**35,0**	**31,1**	**20,6**	**11,9**	**1,4**
Градска	**100**	**45,8**	**30,5**	**10,1**	**11,9**	**1,7**
Мушко	**100**	**51,9**	**31,0**	**4,9**	**10,5**	**1,7**
Женско	**100**	**39,8**	**30,0**	**15,2**	**13,3**	**1,6**
Остала	**100**	**37,0**	**32,7**	**19,6**	**9,6**	**1,2**
Мушко	**100**	**46,8**	**32,4**	**9,9**	**9,6**	**1,3**
Женско	**100**	**26,9**	**32,9**	**29,6**	**9,5**	**1,1**
Београдски регион	100	46,7	31,2	8,8	10,9	2,5
Градска	100	48,6	30,1	7,9	11,0	2,4
Остала	100	34,1	38,8	14,5	9,9	2,8
Регион Војводине	100	46,3	25,0	14,9	12,9	0,9
Градска	100	47,0	22,6	14,2	15,6	0,6
Остала	100	45,7	27,5	15,6	10,0	1,2
Регион Шумадије и Западне Србије	100	38,5	33,0	16,9	10,8	0,7
Градска	100	42,2	33,6	11,2	12,5	0,5
Остала	100	35,4	32,6	21,8	9,5	0,8
Регион Јужне и Источне Србије	100	37,7	33,3	17,5	10,3	1,2
Градска	100	40,6	33,5	13,0	11,5	1,4
Остала	100	35,2	33,2	21,3	9,3	1,1
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

Посматрано по типу насеља и полу (табела 7, графикон 7), у градовима је међу мушким становништвом значајно више неожењених (51,9% према 39,8% неудатих жена). У градовима је, генерално, мање лица у браку, више разведених, али и мање и обудовелих, што је вероватно последица млађе старосне структуре урбаних бескућника, али и израженијег пада универзалности брака, односно кумулације догађаја са неповољним исходом, о чему сведоче и цртице из живота ових лица, које смо цитирали у овој студији (распад брака и породице, губитак крова над главом, запослења, улазак у круг болести зависности и опште здравствене детериорације итд).

Иако је у осталим насељима у целини мање лица која нису склапала брак, и ту доминирају мушкарци (46,8%), док је жена двоструко мање (26,9%). У осталим насељима, свака трећа жена је удовица, а сваки десети мушкарац је удовац (29,6% према 9,9% мушкараца у том статусу). Преваленција жена удовица у осталим насељима указује на неповољне трендове удруживања два социјална процеса са друштвено-негативним предзнаком, када је реч о социјалној искључености бескућника, феминизацији и сенилизацији сиромаштва у урбаним зонама.

Графикон 7. Секундарни бескућници стари 15 и више година према законском брачном стању и типу насеља у Републици Србији, Попис 2011.

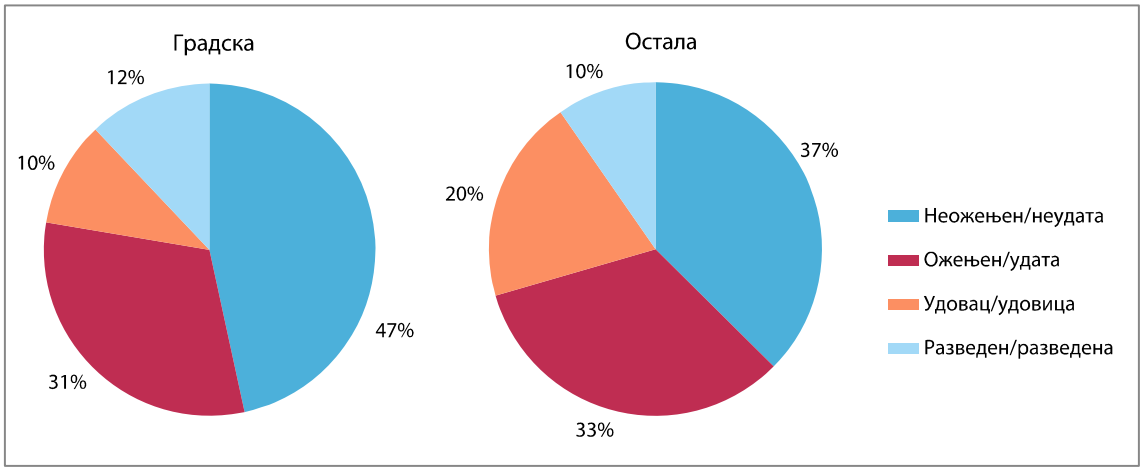

Фото: Из архиве NVO Hausing Centar

Образовање бескућника

У савременом друштву образовање је један од основних ресурса појединца и друштвених група, поред биолошких (старости, пола, здравља итд.), социокултурних итд., те се свака стратегија извлачења из друштвене дефанзиве и промоција социјалног статуса заснива на улагању у образовање хумани капитал, које је данас дуже данас и тежи да буде доживотно (стицање квалификација, стручности, вештина, знања, умећа, радни портфолио итд). Други важан ресурс, осим образовања или тзв. културног капитала, јесу социјалне мреже (породица, пријатељи, колеге, професионалне мреже), што, заједно са личним ресурсима, намерама, вредностима, перцепцијом окружења, планираним циљевима, а путем деловања води ка реализацији пожељних исхода, конкретно, социјалној промоцији појединца и групе.

Нажалост, та преимућства недостају код популације бескућника (табела 8, графикон 8). Код примарних бескућника доминирају нижи образовни нивои (лица са завршеном основном школом, односно са непотпуном основном школом), укупно 178 лица (46%). Сличан налаз у погледу школске спреме добијен је у анкетном истраживању примарних бескућника у Републици Србији (Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012:21), где је у просеку највише било лица са основним или нижим образовањем.

Са средњим образовањем је свако треће лице, а свако седмо је без школе. У Београдском региону највише има лица са средњим (59 од укупно 125), као и са високим образовањем (13 од укупно 20), а у Војводини је подједнак број лица са основним и средњим образовањем (по 46 или трећина од укупног броја). Боља образовна структура на северу земље, у зони метрополе, последица је веће бројности ових лица у том региону, а вероватно и израженијих структурних преображаја током постсоцијалистичке трансформације, што је значајан број лица одвело у позицију „губитника“, тј. лица без посла и каријере.

Табела 8. Примарни бескућници стари 15 и више година према школској спреми и полу, по регионима, Попис 2011.

Регион	Укупно	Без школе	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више и високо образовање	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**387**	**51**	**50**	**128**	**125**	**20**	**13**
Мушко	**252**	**24**	**24**	**81**	**95**	**16**	**12**
Женско	**135**	**27**	**26**	**47**	**30**	**4**	**1**
Београдски регион	150	12	15	51	59	13	-
Мушко	102	4	8	33	47	10	-
Женско	48	8	7	18	12	3	-
Регион Војводине	155	22	23	46	46	7	11
Мушко	106	6	15	31	37	6	11
Женско	49	16	8	15	9	1	-
Регион Шумадије и Западне Србије	14	-	2	6	6	-	-
Мушко	6	-	-	3	3	-	-
Женско	8	-	2	3	3	-	-
Регион Јужне и Источне Србије	68	17	10	25	14	-	2
Мушко	38	14	1	14	8	-	1
Женско	30	3	9	11	6	-	1
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...

Графикон 8. Примарни бескућници стари 15 и више година према школској спреми и полу, Република Србија, Попис 2011.

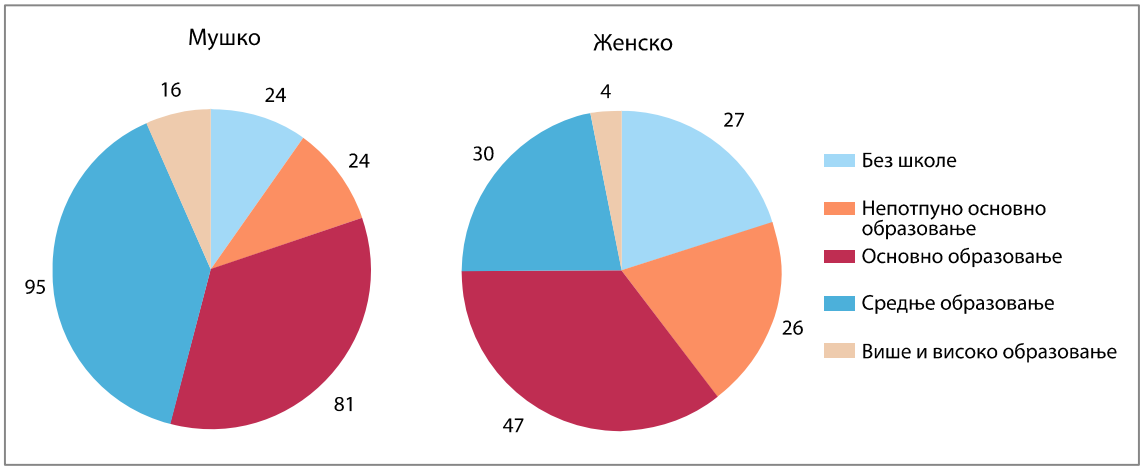

Кад је реч о полним разликама код примарних бескућника (табела 8 и графикон 8), мушкарци имају повољнију образовну структуру. Код њих доминирају лица са средњим образовањем (95 од укупно 252), а затим лица са основном школом (81 од укупно 252). Четири пута више мушкараца има више и високо образовање, а мање мушкараца је без школе.

Регионално посматрано, ове разлике су још израженије. Тако, на пример, у Београдском региону скоро половина мушкараца има средње образовање, а то образовање има свака четврта жена. Високо образовање има сваки десети мушкарац, односно свака 12. жена.

Графикон 9. Секундарни бескућници стари 15 и више година према школској спреми и полу, Република Србија, Попис 2011.

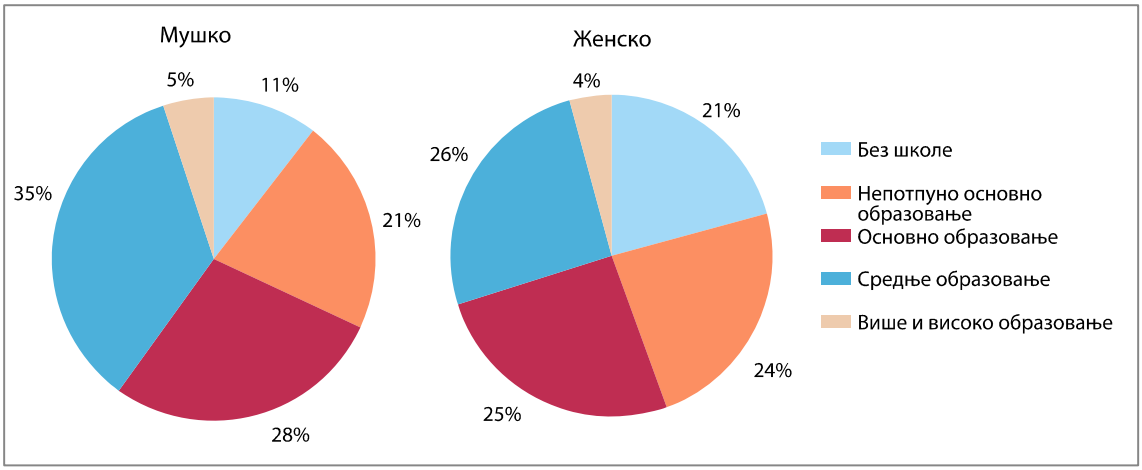

Што се тиче секундарних бескућника 2011, удео лица без школе двоструко је већи код жена (21%) него код мушкараца (11%) (графикон 9), што је, како ћемо видети ниже у тексту, тенденција изражена у свим регионима Републике, како у градским тако и у осталим насељима (уп.: табелу 9 и 11).

Разлике постоје и код лица са непотпуном основном школом, са већим учешћем код жена, као и код лица без основног образовања (24% према 21% мушкараца). Најмање су разлике код основног, као и вишег и високог образовања, где се полне разлике губе. Код завршене средње школе доминирају мушкарци (35% према 26% жена). Може се рећи да је општи тренд – што виши степен образовања, то је више мушкараца односно мање жена, док се у највишим нивоима полна структура уједначава.

Графикон 10. Секундарни бескућници стари 15 и више година према школској спреми и полу, Република Србија, Попис 2002.

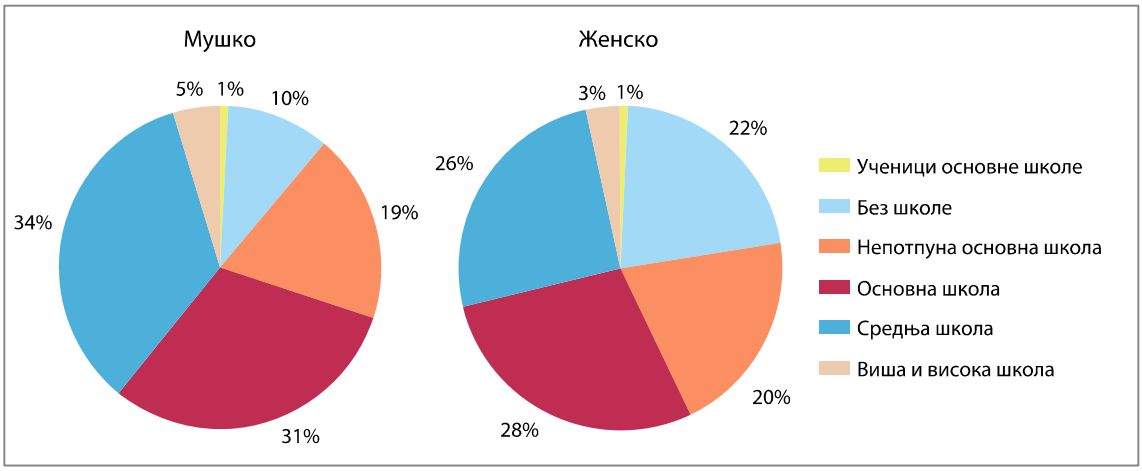

Према Попису 2002. године, образовни профил мушкараца био је у целини повољнији него код жена (графикон 10). Удео мушкараца и жена у категорији секундарних бескућника био је изједначен кад је реч о непотпуној основној школи, док су жене предњачиле међу лицима без школе. Скоро трећина мушкараца је имала завршену основну школу (31%) према 28% жена са тим квалификацијама, а мушкарци су компаративно имали и више диплома средње школе (34% према 26% жена). Иако је, генерално, најмање лица са завршеним вишим и високим образовањем, поново су се полне разлике испољавале у корист мушкараца.

Током времена дошло је до извесног поправљања ситуације кад је реч о компаративно нижем културном капиталу жена, али разлике и даље опстају у корист мушкараца, посебно на средњим нивоима образовања.

Табела 9. Секундарни бескућници стари 15 и више година према школској спреми и полу, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Без школе	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више и високо образовање	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**15,4**	**22,0**	**26,5**	**29,8**	**4,6**	**1,8**
Мушко	**100**	**10,3**	**20,9**	**27,8**	**34,2**	**4,9**	**1,8**
Женско	**100**	**20,5**	**23,1**	**25,1**	**25,3**	**4,2**	**1,8**
Београдски регион	100	13,7	14,9	25,3	36,0	7,1	3,0
Мушко	100	10,2	14,0	25,5	39,8	7,5	3,0
Женско	100	17,1	15,8	25,1	32,2	6,6	3,1
Регион Војводине	100	16,3	26,1	25,3	28,2	3,3	0,6
Мушко	100	12,2	24,6	27,4	31,6	3,5	0,7
Женско	100	21,0	28,0	23,0	24,3	3,2	0,6
Регион Шумадије и Западне Србије	100	17,6	24,6	28,6	25,4	2,8	1,0
Мушко	100	10,4	23,3	31,3	30,5	3,4	1,2
Женско	100	24,7	25,8	25,9	20,4	2,3	0,8
Регион Јужне и Источне Србије	100	15,1	28,4	26,5	25,4	3,1	1,4
Мушко	100	9,1	27,5	27,8	31,1	3,3	1,3
Женско	100	20,9	29,4	25,3	20,0	2,9	1,5
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...

Као што смо могли видети из претходних анализа Пописа 2011, у целини узев, образовна структура секундарних бескућника такође је неповољна (табела 9), као и код примарних. Скоро у истом обиму, као и код примарних, и овде доминирају лица нижих нивоа образовања (основна и непотпуна основна школа, 48,5%), док је 15,4% без школе. Завршену средњу школу има трећина секундарних бескућника, а најмање их је са вишим и високим образовањем (4,6%).

Регионално посматрано, удео лица без школе најнижи је у Београдском региону (13,7%), али значајно је виши међу женама (17,1%), док је удео лица без школе највиши у Региону Шумадије и Западне Србије (17,6%), где поново предњачи међу женама (свака четврта, 24,7%). У Региону Јужне и Источне Србије највиши је удео лица са непотпуним основним образовањем, свако треће, с тим да нема битнијих полних разлика. Интересантан је податак да је удео лица са основном школом скоро равномерно заступљен по регионима Србије, односно по полу, с тим што и ту постоји блага предност на страни мушкараца, посебно у Региону Шумадије и Западне Србије односно Региону Јужне и Источне Србије.

Сумарно посматрајући податке Пописа 2011, од свих региона, ипак се Београдски регион значајније истиче по релативно бољој образовној структури, како у градском језгру тако и у свом окружењу (осталим насељима), са скоро двоструко већом популацијом у највишем образовном рангу, изнадпросечним учешћем средње школе, а мањим уделима лица са само основном школом (табела 9). Међутим, полне разлике у Београдском региону су изражене код лица без школе, где је изнадпросечна заступљеност жена (17,1%) у односу на мушкарце (10,2%), потом код лица са средњим образовањем, где доминирају мушкарци (39,8%) у односу на жене (32,2%).

Насупрот томе, у јужној и источној Србији, где је образовна структура ионако слабија, будући да већина лица има незавршену основну школу, жене су поново заступљеније међу ниже образованима. Наиме, оне су двоструко доминантније међу лицима без школе (20,9% жена према 9,1% мушкараца), а мушкарци су присутнији међу особама са средњим образовањем (31,1% мушкараца према 20% жена).

Дакле, што виши ниво образовања, то већа концентрација бескућника у Београдском региону и Региону Војводине, али поново у корист мушкараца. У Београдском региону више од трећине мушкараца има завршену средњу школу (39,8% према 32,2% жена), док у Региону Јужне и Источне Србије средњу школу има 31,1% мушкараца, а значајно мање жена (20%). Више и високо образовање је генерално најмање заступљено, али двоструко више у Београдском (7,1%) у односу на остале регионе. Иако су полне разлике знатно мање изражене, оне су поново у корист мушкараца. Може се претпоставити да су ова лица, дакле, највише образовани бескућници, транзициони губитници, односно да су чешће остајали без посла у процесима реструктурирања и приватизације предузећа и фирми.

Табела 10. Секундарни бескућници стари 15 и више година према школској спреми и полу, по регионима, Попис 2002. (%)

Регион	Укупно	Ученици основне школе	Без школе	Непотпуна основна школа	Основна школа	Средња школа	Виша и висока школа	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**0,8**	**16,0**	**19,7**	**29,4**	**29,9**	**4,0**	**0,2**
Мушко	**100**	**0,9**	**10,2**	**19,0**	**30,7**	**34,4**	**4,6**	**0,3**
Женско	**100**	**0,7**	**21,7**	**20,4**	**28,1**	**25,5**	**3,4**	**0,2**
Београдски регион	100	0,8	11,9	12,7	29,5	38,7	6,1	0,3
Мушко	100	0,9	8,0	11,6	28,9	43,2	7,0	0,3
Женско	100	0,7	15,6	13,8	30,1	34,3	5,2	0,2
Регион Војводине	100	0,7	25,7	32,6	24,3	15,3	1,4	0,1
Мушко	100	0,7	19,6	31,4	27,5	19,3	1,4	0,1
Женско	100	0,6	33,0	34,0	20,4	10,6	1,3	0,0
Регион Шумадије и Западне Србије	100	0,7	16,0	21,7	31,4	27,6	2,5	0,2
Мушко	100	0,5	8,4	21,3	33,9	32,7	3,0	0,3
Женско	100	0,8	23,0	22,2	29,1	22,8	2,0	0,2
Регион Јужне и Источне Србије	100	1,0	19,4	24,4	28,8	22,8	3,4	0,2
Мушко	100	1,5	11,4	24,1	31,7	27,2	3,8	0,2
Женско	100	0,5	26,8	24,7	26,1	18,7	3,1	0,1
Регион Косово и Метохија	…	…	…	…	…	…	…	…

Према Попису 2002. године, образовна структура секундарних бескућника је била повољнија него деценију касније. Свако треће лице имало је завршену основну и средњу школу (табела 10), петина је имала непотпуно основно образовање, а близу 1% је било у процесу стицања основношколског

образовања. Свако шесто лице било је без школе, док је удео више и високе био најнижи (4%). Полне разлике у корист мушкараца су биле изражене, посебно код лица без школе, где је регистровано двоструко више жена (21,7% према 10,2% мушкараца), затим и код особа са средњом школом, са више од трећине мушкараца (34,4%) према 25,5% жена.

Регионално посматрано, највише је жена без школе – свака трећа регистрована је 2002. у Региону Војводине (33%), а најмање у метрополитенском региону (15,6%). Најмање мушкараца без школе је регистровано у Београдском региону, као и у Региону Шумадије и Западне Србије (8% односно 8,4%). Највише лица са непотпуном основном школом регистрована је у Војводини, како међу мушкарцима тако и међу женама. Више од трећине мушкараца са завршеном основном школом регистровано је у Региону Шумадије и Западне Србије (33,9%), а најмање их је пописано међу женама у Војводини (20,4%). У метрополи је пре десетак година било највише завршених средњошколаца бескућника, код мушкараца 43,2%, а најмање међу женама у Војводини (10,6%). Виша и висока школска спрема су доминирале међу становницима метрополе, са благом предношћу на страни мушкараца (7% односно 5,2% жена).

Компарација података 2002. и 2011. омогућава нам праћење промена током претходне деценије (табеле 9 и 10). Код лица без школе нема значајнијих промена. Благо је повећан удео лица са непотпуном основном школом, а смањено учешће особа са завршеном основном школом. Бројност популације са средњим, вишим и високим образовањем је на истом нивоу. Према томе, у целини узев, образовни профил секундарних бескућника се током времена благо погоршао, што је вероватно последица напуштања (основног) образовања, појаве која је учестала у последње време у Републици, посебно код социјално искључених слојева, односно деце која потичу из маргинализованих популација. Део лица са основном школом је, могуће, емигрирао у потрази за повременим, физичким, сезонским и другим несигурним пословима на тзв. дуалном тржишту рада у развијеним земљама Европе и Запада.

Регионално посматрано, у Београду је током протекле деценије дошло до благог пораста учешћа лица без школе (са 11,9% на 13,7% код укупног становништва, а нарочито код жена, са 15,6% на 17,1%), као и лица са непотпуном основном школом (код укупног становништва са 12,7% на 14,9%, а код жена са 13,8% на 15,8%), али и до пораста на другом крају образовне лествице, код лица са вишим и високим образовањем (са 6,1% на 7,1%). Истовремено је смањен удео лица са основним образовањем (са 29,5% на 25,3%, код жена са 30,1% на 25,1%), а нешто блажи пад забележен је и код средњег образовања (са 38,7% на 36,0%, код жена са 34,3% на 32,2%). Ове промене су вероватно последица старења и миграционих тенденција (ка урбаним центрима, али и иностранству), као и диференцијалног морталитета по образовању, односно напред поменутих процеса напуштања образовања.

У Војводини је, међутим, образовна структура секундарних бескућника значајније поправљена: скоро двоструко је смањен удео лица без школе (код укупног становништва бескућника са 25,7% на 16,3%), а посебно код жена са 33% на 21%. Смањен је удео лица са непотпуном основном школом (са 32,6% на 26,1% код свих бескућника), а код жена са 34% на 28%. Скоро је удвостручено учешће средњег образовања, код свих бескућника (са 15,3% на 28,2%), односно код жена са 10,6% на 24,3%, а двоструко је повећан удео лица са вишим и високим образовањем (са 1,4% на 3,3%). С обзиром на изражену депопулацију северне покрајине, претпостављамо да су ове тенденције последица економске транзиције и реструктурације, односно напред поменутих процеса раз-развоја и стварања вишкова становништва у условима привредног пада, а делом и имиграције. Другим речима, „поправљање“ образовног профила секундарних бескућника је израз њиховог социјалног и

економског девастирања, а не напредовања, као код већинске популације. Истовремено, виши културни капитал лица које се нашло у ситуацији бескућништва може да представља евентуални будући развојни, акциони потенцијал за излаз из ње.

У Региону Шумадије и Западне Србије повећан је удео лица са непотпуном основном школом (са 21,7% на 24,6% код укупне популације), код жена са 22,2% на 25,8%. Благо је смањен удео особа са основном школом, посебно код жена, са 29,1% на 25,9%, нешто смањено учешће лица са средњим образовањем и незнатно поправљено учешће вишег и високог образовања (са 2,5% на 2,8%, код жена са 2,0 на 2,3%). У Региону Источне и Јужне Србије ситуација је слична, с тим што је смањено учешће лица без школе (са 19,1% на 15,1%, код жена са 26,8% на 20,9%), али је повећано учешће непотпуног основног образовања, са 24,4% на 28,4% (код жена са 24,7% на 29,4%), благо смањен удео особа са основним образовањем, а повећано учешће средње школе, са 22,8% на 25,4% (код жена са 18,7% на 20,0%), док су највиши нивои образовања остали исти. Ове промене образовања бескућника су вероватно последица горе поменутих социоекономских преображаја и демографских процеса.

Табела 11. Секундарни бескућници стари 15 и више година према школској спреми и типу насеља, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Без школе	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више и високо образовање	Непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**15,4**	**22,0**	**26,5**	**29,8**	**4,6**	**1,8**
Градска	**100**	**13,4**	**17,0**	**26,0**	**35,4**	**6,0**	**2,2**
Остала	**100**	**18,6**	**30,3**	**27,3**	**20,6**	**2,2**	**1,1**
Београдски регион	100	13,7	14,9	25,3	36,0	7,1	3,0
Градска	100	13,7	14,9	24,3	36,2	7,6	3,3
Остала	100	13,9	14,9	32,0	34,5	3,4	1,3
Регион Војводине	100	16,3	26,1	25,3	28,2	3,3	0,6
Градска	100	13,5	22,5	25,8	33,8	3,8	0,6
Остала	100	19,2	29,9	24,8	22,5	2,9	0,7
Регион Шумадије и Западне Србије	100	17,6	24,6	28,6	25,4	2,8	1,0
Градска	100	14,1	16,2	30,6	34,7	3,6	0,8
Остала	100	20,6	31,6	26,9	17,6	2,2	1,1
Регион Јужне и Источне Србије	100	15,1	28,4	26,5	25,4	3,1	1,4
Градска	100	12,0	20,7	25,8	34,7	5,2	1,6
Остала	100	17,8	35,0	27,1	17,5	1,3	1,2
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...

Анализа података о образовању бескућника, по типу насеља, према Попису 2011, показује ниже нивое образовања бескућника у осталим насељима у односу на градска (табела 11, графикон 11). У осталим насељима се среће више лица без школе, као и са непотпуном основном школом, а мање са завршеном средњом, вишом и високом. Најмање територијалних разлика се уочава код лица са завршеним основним образовањем.

Регионално посматрано, најнижи ниво образовања имају становници осталих насеља Шумадије и западне Србије, где је свако пето лице без школе (20,6%). Свако треће лице из осталих насеља јужне и источне Србије (35%), затим Шумадије и западне Србије (31,6%), па и Војводине (29,9%) има непотпуно основно образовање. Најмање је лица са непотпуном основном школом у Београдском региону (14,9), а у том погледу у Београду не постоји разлика између градских и осталих насеља (по 14,9%).

Иако је основно образовање готово подједнако дистрибуирано широм земље, постоје извесне разлике. У Београдском региону је свако четврто лице са основном школом, у градским, односно свако треће у осталим насељима. Најмање лица са основном школом регистровано је у урбаном делу Београдског региона (25,8%). Са завршеном средњом школом, после Београдског региона, следе урбане области западне и јужне и источне Србије, а најмање лица у овом статусу је међу осталим насељима Шумадије и западне односно јужне и источне Србије (по 17,6% и 17,5%).

Што се тиче највиших нивоа образовања, после Београдског региона, највиши ниво је забележен у градским насељима јужне и источне Србије (5,2%).

Графикон 11. Секундарни бескућници стари 15 и више година према школској спреми и типу насеља у Републици Србији, Попис 2011.

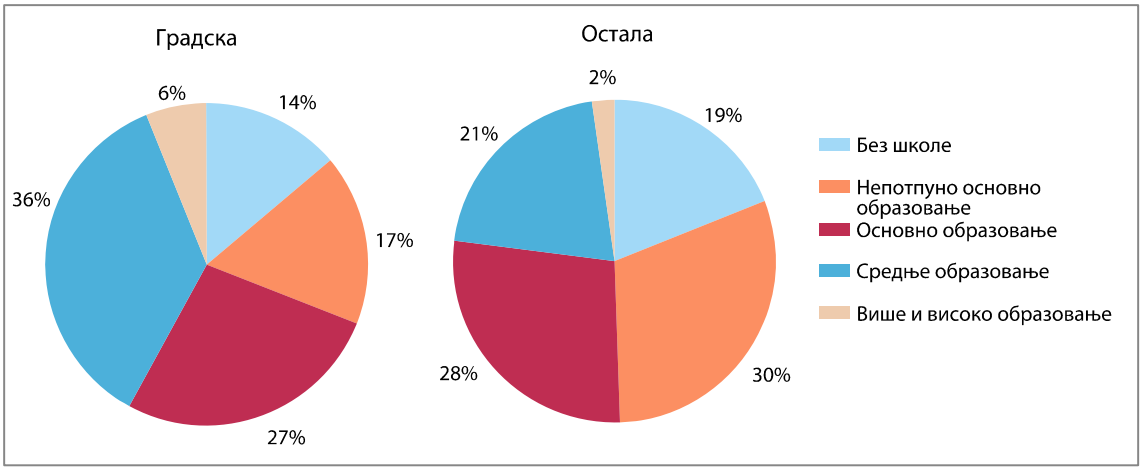

Посматрано, дакле, по типу насеља, становништво стационирано у осталим насељима има лошију образовну структуру, што је повезано и са њиховим старосно-полним саставом, наслеђеном централизацијом система образовања у урбаним зонама, карактеристикама локалне заједнице и њеног раз-развоја, инфраструктурном опремом, мрежом комуникација на релацији село–град и сл. Удео лица са вишим и високим образовањем је у осталим насељима три пута нижи него у градским (2% према 6%), а значајно је компаративно мањи и удео лица са средњом школом (21% према 36% у градским). Насупрот томе, удео лица са непотпуном школом је у осталим насељима скоро два пута виши у односу на градска (30% према 17% у градским), а виши је и удео лица без икакве школе (19% према 14% у градским) (графикон 11).

Економске одлике бескућника

Међу примарним бескућницима доминирају економски неактивна лица (укупно 359 од 445), док је активних свега 86, од којих само 36 који обављају занимање (табела 12 и графикон 12)[21]. Међу неактивнима највише је лица из категорије „остало", где спадају неспособни за рад, лица за која недостају подаци и др., укупно 220, што је, заправо, половина укупног броја регистрованих примарних бескућника[22].

Међу економски неактивним само је 60 пензионера, а деце, ученика и студената је 75. Економски активних мушкараца је 22,5%, док је активност жена значајно нижа (13,7%). И код жена и код мушкараца, посебно у северном региону, доминирају економски неактивна лица из категорије неспособни за рад и др. („остало"), док се у осталим регионима ова категорија смањује[23].

[21] Код анализе економске активности, односно запослености, треба имати на уму да попис полази од веома широке и флексибилне дефиниције појма, наиме, довољно је да је лице у недељи пре пописа обављало бар сат времена неки плаћени посао (у новцу или натури) или радило као неплаћено лице у радњи члана породичног домаћинства (РЗС, 2011). Према томе, стварни обим (не)запослености, односно плаћеног посла може да буде много мањи од овако регистрованог, посебно у случају популације бескућника.

[22] Могућа је непрецизност у прикупљању података, будући да се ради о осетљивим друштвеним групама, тако да су информације прикупљали и уз помоћ и посредовање Републичког и Покрајинског завода за социјалну заштиту (уп.: http://media.popis2011.stat.rs/2011/obrasci/Metodolosko-uputstvo.pdf). Сумњу у валидност и потпуну прецизност посредно добијених података од установа социјалне заштите износи и комплементарно емпиријско истраживање из 2011. (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

[23] Још једна прича о уласку у бескућништво, која је забележена у фокус групном истраживању (Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012:34): „*...радио је 22 године као транспортни радник у једном друштвеном предузећу и остао без посла као технолошки вишак. Потом је радио само за дневнице. Није ожењен, живео је са братом у стану њихових родитеља, који је брат откупио, а потом му је брат дао рок од три месеца да изађе из стана, након чега је живео на улици 7 до 8 година*". Овај случај бескућника илуструје да се често ради о лицима која су лишена власничког стамбеног статуса, који поседује неко од ближих сродника. Овај испитаник даље прича да је он сам понудио брату да откупи стан, јер брат има породицу, док он нема никога. Испитаник има два рођена брата и сестру, али од њих не очекује (од брата, пре свега) помоћ. Док је живео на улици, радећи за дневнице, остао је без докумената, због чега је притваран у Падинској скели. Има проблем да извади нова документа. Случај је индикативан и за слабе социјалне мреже ових лица.

Табела 12. Примарни бескућници према економској активности и полу, по регионима, Попис 2011.

Регион	Укупно	Економски активни		Економски неактивни				
		обављају занимање	неза-послени	деца млађа од 15 година, ученици и студенти	пензи-онери	лица са приходима од имовине	лица која обављају само кућне послове у свом домаћинству	остало
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**445**	**36**	**50**	**75**	**60**	**-**	**4**	**220**
Мушко	**284**	**29**	**35**	**44**	**35**	**-**	**-**	**141**
Женско	**161**	**7**	**15**	**31**	**25**	**-**	**4**	**79**
Београдски регион	164	8	6	14	40	-	-	96
Мушко	110	4	6	8	22	-	-	70
Женско	54	4	-	6	18	-	-	26
Регион Војводине	160	9	28	8	15	-	3	97
Мушко	109	9	21	5	13	-	-	61
Женско	51	-	7	3	2	-	3	36
Регион Шумадије и Западне Србије	21	4	-	8	3	-	-	6
Мушко	10	3	-	4	-	-	-	3
Женско	11	1	-	4	3	-	-	3
Регион Јужне и Источне Србије	100	15	16	45	2	-	1	21
Мушко	55	13	8	27	-	-	-	7
Женско	45	2	8	18	2	-	1	14
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

Радна активност примарних бескућника је на ниском нивоу, са високим уделом неактивног становништва. Ниједно лице не поседује приход од имовине, а мали је удео пензионера, односно лица са личним примањима, што свеукупно сведочи о ниском економском статусу, слабој социјалној подршци околине, и, генерално, високој депривираности ове популације[24].

Слично, и на основу анкете се види да је, у просеку, већина примарних бескућника незапослено дуже од пет година (а сваки четврти дуже од 10 година), с тим да већина и не тражи посао и није пријављена Националној служби за запошљавање, јер и не очекује реалну помоћ у налажењу посла. Уколико се пријаве НСЗ, то раде претежно због здравствене књижице, јер је већина њих болесна.

Претходно, док су радили, већина их је обављала послове ниже квалификације (физичке) у државним и друштвеним предузећима, а сада немају никакве приходе, нити по основу текућег, нити

[24] Наводимо и причу једне бескућнице, која сматра да је болест одвела у тај статус. Она је радила као спремачица, има 22 године радног стажа, али сада није у стању више да ради, а нема ни пензију. Остала је и без стана, који је откупила са мужем, али се касније од њега развела, а бивши муж је потом и умро. У стану је наставила да живи са кћерком, али ју је она одатле истерала, а стан је продала. Док је могла, ова жена је радила неко време, на црно, а сада очекује помоћ Центра за социјални рад. Има родбину (браћу и стару мајку), али на њих не може да рачуна: „*...не могу да се вучем по улици, дошла сам овде у Прихватилиште да ме не би Хитна помоћ и полиција доводили овде, као што доводе и срамоте*" (Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012:34).

минулог рада. Већи број ових лица је одрастао са родитељима, који су у међувремену умрли, тако да су данас сами, без породице и партнера, без деце, рођака или пријатеља, односно без било каквих социјалних мрежа. Ова популација има веома изражене здравствене, физичке (46%) и менталне проблеме (44%), односно трећина пати од болести зависности (27%), комбинованих са другим облицима морбидитета. Потребе за лечењем су веома изражене, трећина се лечи и стационарно у психијатријским установама (Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012:21, 39).

Графикон 12. Примарни бескућници према економској активности и полу, Република Србија, Попис 2011.

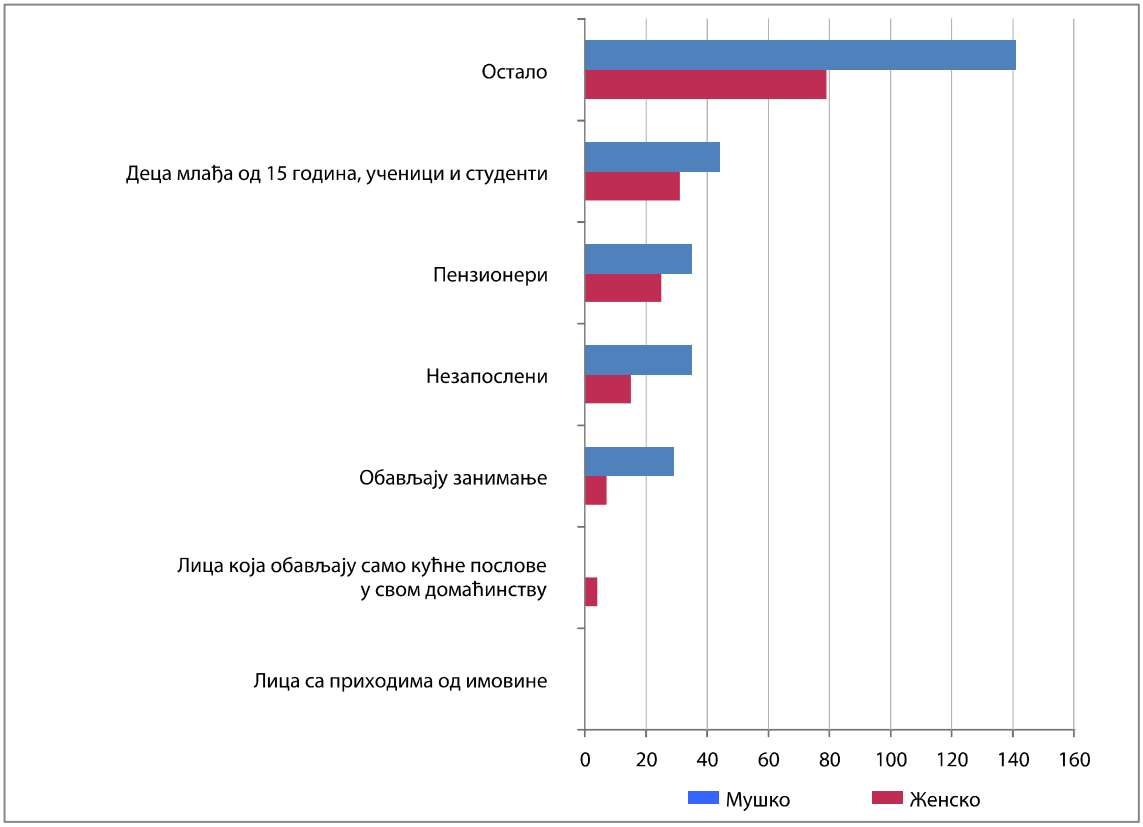

Код секундарних бескућника (табела 13 и графикон 13) такође доминирају неактивна лица (68,4%). Међутим, свако треће лице је економски активно (31,6%), па је статус ових лица нешто повољнији у односу на примарне бескућнике. Висок је удео деце и младих на школовању (26,8%), а свако седмо лице има статус пензионера (15,1%).

Међу мушкарцима је удео лица која обављају занимање (24%) двоструко већи него код жена (13%), а удео је већи и када се посматрају незапослена лица (16,3% према 9,8% код жена). Међутим пензионери су значајно заступљенији међу женским (18,4%) него међу мушким становништвом (11,8%), а свака пета жена обавља само послове у свом домаћинству (19,3%). Код секундарних бескућника је значајно мање неактивних лица из категорије „остало“ у поређењу са примарним, и заступљенији су међу мушкарцима.

Посматрано по регионима, код оба пола удео запослених највиши је у Београдском региону, са преваленцијом код мушкараца. Удели запослених су и у свим осталим регионима виши код мушког, него код женског становништва. У Београдском региону је, међутим, и највиши удео деце и младих на школовању (30%), али и најмањи удео пензионера у односу на остале делове земље (11,9%), што је вероватно последица повољније старосне структуре, концентрације образовних установа, разноврснијих шанси на тржишту рада, могућности зараде од повремених и привремених послова, те последично и каснијег повлачења, пензионисања.

Табела 13. Секундарни бескућници према економској активности и полу, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Економски активни		Економски неактивни				
		обављају занимање	неза-послени	деца млађа од 15 година, ученици и студенти	пензи-онери	лица са приходима од имовине	лица која обављају само кућне послове у свом домаћинству	остало
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**18,5**	**13,1**	**26,8**	**15,1**	**0,2**	**11,0**	**15,3**
Мушко	**100**	**24,0**	**16,3**	**27,0**	**11,8**	**0,3**	**2,9**	**17,7**
Женско	**100**	**13,0**	**9,8**	**26,5**	**18,4**	**0,1**	**19,3**	**12,9**
Градска	**100**	**19,2**	**14,3**	**28,8**	**13,5**	**0,0**	**10,2**	**13,9**
Мушко	**100**	**23,6**	**17,7**	**29,3**	**10,5**	**0,1**	**2,5**	**16,3**
Женско	**100**	**14,7**	**11,0**	**28,2**	**16,6**	**0,0**	**18,0**	**11,5**
Остала	**100**	**17,4**	**11,0**	**23,3**	**17,7**	**0,5**	**12,4**	**17,7**
Мушко	**100**	**24,6**	**14,0**	**23,1**	**14,0**	**0,6**	**3,6**	**20,0**
Женско	**100**	**10,0**	**7,9**	**23,5**	**21,6**	**0,3**	**21,5**	**15,2**
Београдски регион	100	21,2	12,5	30,2	11,9	0,1	10,5	13,6
Мушко	100	26,0	15,5	30,8	9,3	0,2	2,3	15,9
Женско	100	16,3	9,4	29,6	14,6	0,0	18,8	11,3
Регион Војводине	100	18,6	13,2	25,7	13,2	0,2	11,1	18,0
Мушко	100	23,1	18,1	23,4	10,2	0,3	3,7	21,2
Женско	100	13,6	7,8	28,3	16,4	0,1	19,2	14,6
Регион Шумадије и Западне Србије	100	17,6	12,8	23,6	18,9	0,3	11,0	15,8
Мушко	100	24,7	15,3	24,2	14,0	0,4	3,5	17,8
Женско	100	10,3	10,3	22,9	23,8	0,2	18,7	13,8
Регион Јужне и Источне Србије	100	14,9	14,6	24,9	17,6	0,2	11,8	16,0
Мушко	100	20,0	18,0	25,9	14,8	0,3	2,7	18,4
Женско	100	9,9	11,2	24,0	20,3	0,2	20,9	13,5
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...

Графикон 13. Секундарни бескућници према економској активности и полу, Република Србија, Попис 2011. (%).

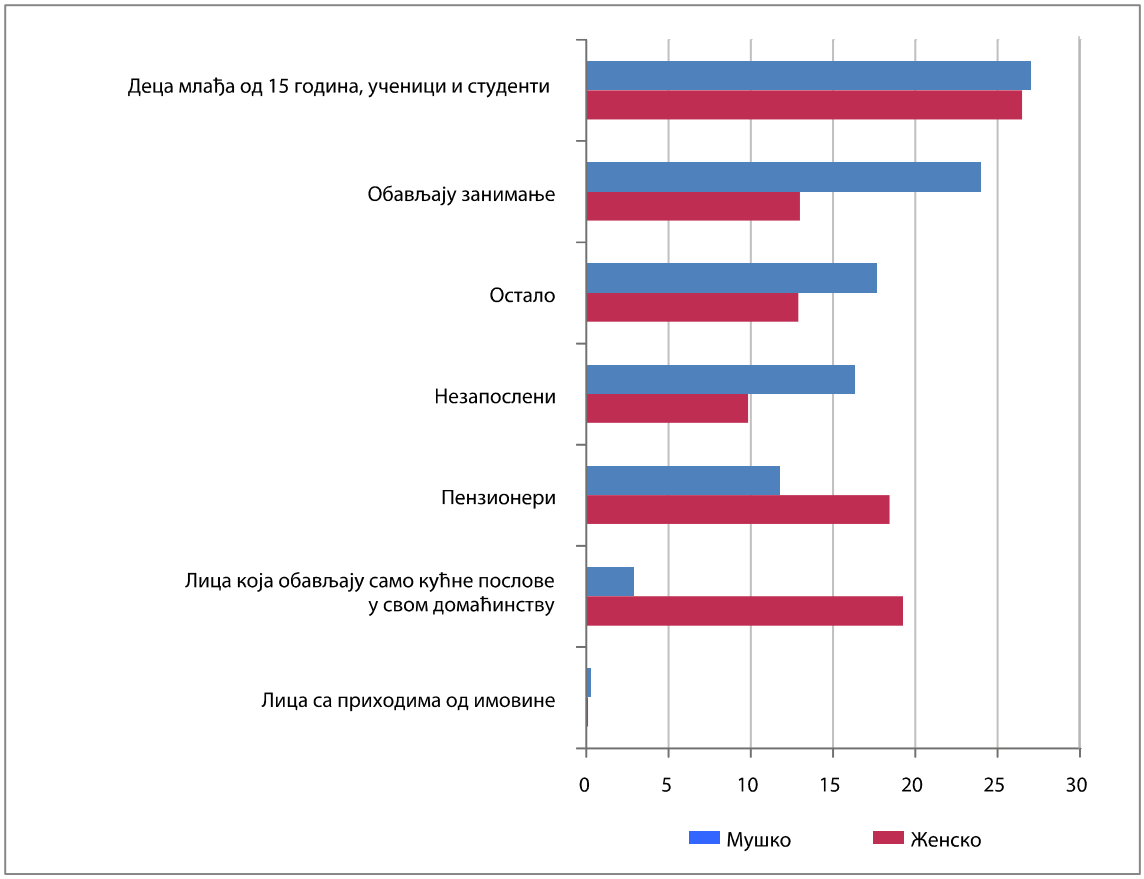

Фото: Из архиве NVO Hausing Centar

Табела 14. Бескућници који обављају занимање, према занимању и полу, по регионима (%), Попис 2011.

Део 1

Регион	Укупно	Занимање				
		руководиоци, функционери и законодавци	стручњаци и уметници	инжењери, стручни сарадници и техничари	административни службеници	услужна и трговачка занимања
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**0,5**	**4,7**	**8,7**	**5,1**	**15,6**
Мушко	**100**	**0,4**	**3,2**	**5,5**	**4,0**	**11,8**
Женско	**100**	**0,6**	**7,5**	**14,8**	**7,0**	**22,8**
Градска	**100**	**0,6**	**6,1**	**11,3**	**6,2**	**19,2**
Мушко	**100**	**0,5**	**4,3**	**7,3**	**5,3**	**14,8**
Женско	**100**	**0,8**	**9,1**	**17,8**	**7,8**	**26,4**
Остала	**100**	**0,2**	**1,9**	**3,7**	**2,8**	**8,7**
Мушко	**100**	**0,2**	**1,3**	**2,4**	**1,9**	**6,8**
Женско	**100**	**0,0**	**3,4**	**7,1**	**4,9**	**13,6**
Београдски регион	100	0,7	6,7	10,8	6,8	20,7
Мушко	100	0,5	4,9	6,8	5,8	16,7
Женско	100	0,9	9,7	17,2	8,4	27,1
Регион Војводине	100	0,2	3,7	7,8	5,2	13,9
Мушко	100	0,3	2,6	4,3	4,0	8,6
Женско	100	0,0	5,7	14,5	7,5	23,9
Регион Шумадије и Западне Србије	100	0,4	2,0	6,1	3,1	10,7
Мушко	100	0,4	1,2	3,7	2,6	8,1
Женско	100	0,4	3,9	12,1	4,3	17,2
Регион Јужне и Источне Србије	100	0,3	3,9	7,7	3,2	10,9
Мушко	100	0,2	2,2	6,0	2,0	8,2
Женско	100	0,5	7,1	11,2	5,6	16,3
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

Део 2

Регион	Занимање					
	пољопривредници, шумари, рибари и сродни	занатлије и сродни	руковаоци машинама и постројењима, монтери и возачи	једноставна занимања	војна занимања	непознато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**9,8**	**14,7**	**8,7**	**30,9**	**0,4**	**1,0**
Мушко	**10,7**	**19,7**	**11,8**	**31,5**	**0,6**	**0,9**
Женско	**8,1**	**5,2**	**2,9**	**29,8**	**0,0**	**1,1**
Градска	**1,1**	**15,2**	**8,9**	**29,9**	**0,6**	**0,8**
Мушко	**1,3**	**21,7**	**12,5**	**30,6**	**1,0**	**0,7**
Женско	**0,8**	**4,6**	**3,0**	**28,6**	**0,0**	**1,0**
Остала	**26,4**	**13,6**	**8,4**	**32,9**	**0,1**	**1,3**
Мушко	**26,2**	**16,3**	**10,6**	**32,8**	**0,1**	**1,2**
Женско	**26,9**	**6,8**	**2,8**	**33,0**	**0,0**	**1,5**
Београдски регион	1,2	13,4	8,0	30,5	0,5	0,7
Мушко	1,2	19,7	11,8	31,1	0,9	0,5
Женско	1,2	3,2	1,9	29,5	0,0	0,9
Регион Војводине	7,4	13,6	8,2	39,2	0,2	0,6
Мушко	9,2	17,2	11,2	41,6	0,3	0,7
Женско	3,8	6,9	2,5	34,6	0,0	0,6
Регион Шумадије и Западне Србије	19,4	17,7	10,5	28,5	0,4	1,2
Мушко	20,6	21,3	12,1	28,5	0,5	1,1
Женско	16,4	9,1	6,5	28,4	0,0	1,7
Регион Јужне и Источне Србије	20,3	14,6	8,5	28,8	0,3	1,5
Мушко	19,5	19,2	11,7	28,9	0,5	1,5
Женско	21,9	5,1	2,0	28,6	0,0	1,5
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...

Свако треће лице из групе бескућника обавља једноставна занимања (табела 14 и графикон 14) (30,9%). У том погледу нема полних разлика, али је удео ових занимања нешто виши у осталим у односу на урбана насеља Републике Србије (32,9% према 29,9% у градским). Код мушке популације се на другом месту по учесталости налазе занатлије и сродни радници (19,7%), а потом, равноправно заступљени, запослени у трговини и услугама (12%) и руковаоци машинама и постројењима, монтери и возачи (12%). Пољопривредници, шумари, рибари и сродни радници (10,7%). Према томе, код ове субпопулације доминирају једноставна занимања у примарном и секундарном сектору, са дна социјалне лествице, где су приходи и зараде нижи, неизвеснији и нестабилнији, а што такође смешта ова лица у групацију „губитника" социјалне трансформације и екстремно пауперизовано становништво.

Слична је ситуација и код жена, где доминирају једноставна занимања (29,8%), затим трговина и услуге (22,8%). Међутим, на трећем месту по бројности налазе се жене чија се занимања налазе у домену средњих слојева, где је удео код жена чак три пута већи него код мушкараца (инжењери, стручни сарадници и техничари), (14,8% у односу на 5,5% код мушкараца). У урбаним насељима удео код жена још је виши (17,8% у односу на 7,3%). У Београдском региону и Региону Војводине (Србија – север), међу женама је удео групе стручњака и уметника двоструко већи него код мушкараца (8,8% према 4,4%), а троструко је већи удео групе инжењера, стручних сарадника и техничара (16,6% према 6,2% код мушкараца). Жене су такође бројније као припаднице стручњака и уметника у свим регионима и у оба типа насеља.

На територији целе Републике је веома упадљиво да су ова, *de facto*, занимања из круга средњих социјалних слојева изразито феминизирана. Овај налаз се може протумачити у контексту привредног колапса, пада, раз-развоја, где велики број активних лица ради у фирмама и предузећима са ниским зарадама, потплаћени, или без прихода, у којима није довршена власничка трансформација. Поред тога, жене су масовно, и чешће од мушкараца, проглашаване „технолошким вишковима", слате на привремене одморе и сл., што заједно са разводом брака и процесима индивидуализације породице представља значајну руту ка социјалном искључивању, посебно ако жена остане да живи са децом, која се школују, а без довољно прихода, уколико је уз то и жртва насиља, без власништва над станом, итд.

У Региону Јужне и Источне Србије, посебно у осталим насељима, међу женама је изузетно висок удео пољопривредница (44,6%), иза којих следе припаднице једноставних занимања (25%). У истом региону сваки трећи мушкарац је ангажован у пољопривреди и сродним занимањима из примарног сектора (32,4%), а потом у једноставним занимањима (28,8%).

Посебну категорију бескућника чине војна лица, регистрована само међу мушкарцима на целој територији Републике. Посебно на југу, истоку и западу, односно у осталим насељима Републике маскулинизирана су и следећа занимања: занатлије, возачи и руковаоци машинама, постројењима и монтери.

Графикон 14. Бескућници који обављају занимање, према занимању и полу, Република Србија, Попис 2011. (%).

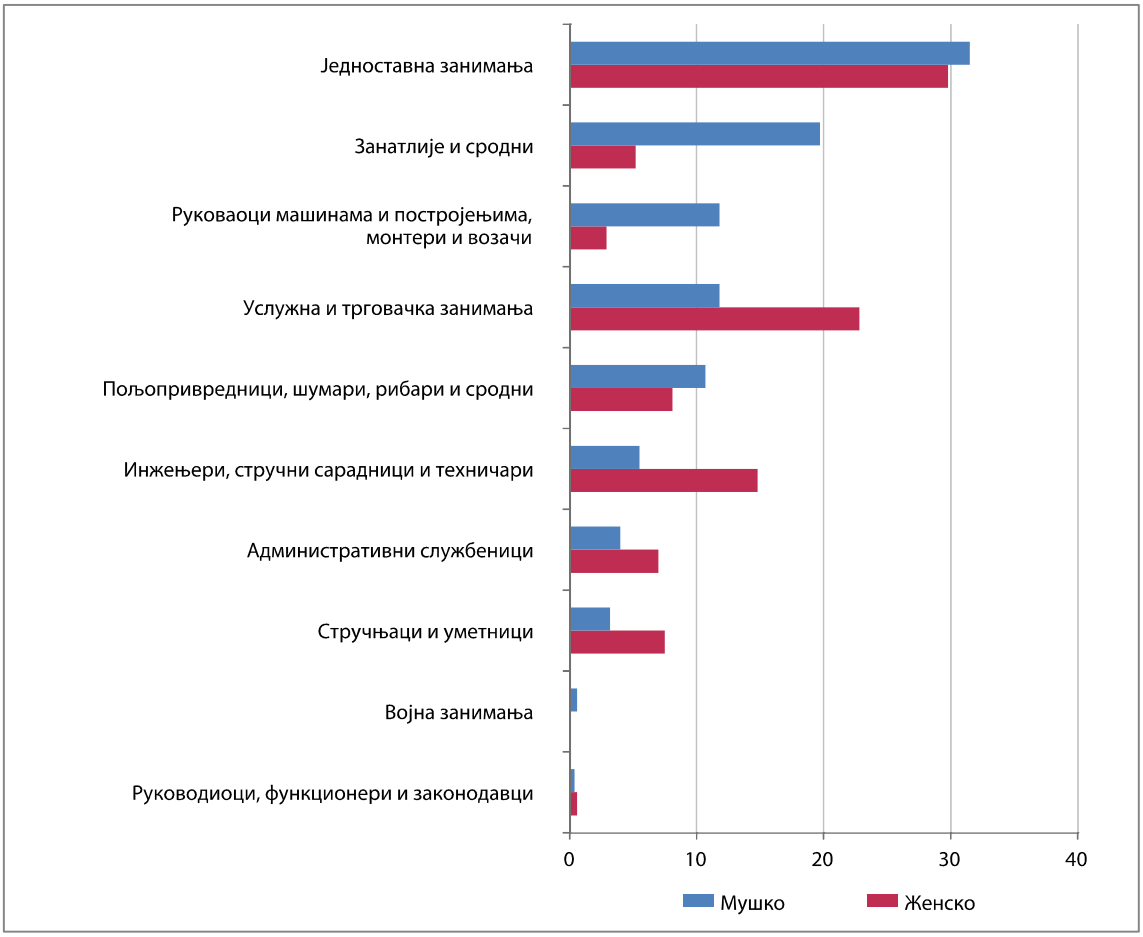

Сасвим очекивано, према изворима средстава за живот, међу бескућницима (табела 15) доминирају издржавана лица (41,9%), што се може повезати са високим уделом економски неактивних лица (деце, ученика и студената, домаћица, пензионера). Ипак, свако пето лице има сопствене приходе по основу зараде или других принадлежности из рада (19,4%), иза чега следе пензије (15,2%), потом социјална примања (13%).

Готово половина жена је издржавана (47,8%), што је вероватно последица високог учешћа домаћица. Иза њих следе пензионерке (18,4%), а тек на трећем месту приходи из рада (13,3%). Код мушкараца су ове пропорције повољније. Издржаваних је нешто више од трећине (36,3%), али се сваки четврти мушкарац ослања на свој рад (25,2%), а њих 12% на пензије.

Полне разлике у економском статусу, односно вулнерабилности, које одражавају већу социјалну зависност жена, поново су потврђене, и оне се појачавају и удружују са разликама у територијалном капиталу. Наиме, повољнији је статус оба пола у урбаним, а веће полне разлике су међу

становништвом осталих насеља, односно повољније су економске прилике бескућника на северу у односу на југ земље.

Табела 15. Бескућници према изворима средстава за живот и полу, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Зарада или друга примања по снову рада	Пензија	Приходи од имовине	Социјална примања	Стипендија за ученике/ студенте, студентски кредит	Зајам/ уштеђевина	Новчана накнада за незапослена лица	Издржавано лице	Остало
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**19,4**	**15,2**	**0,4**	**13,0**	**0,1**	**0,3**	**0,7**	**41,9**	**9,0**
Мушко	**100**	**25,2**	**12,0**	**0,5**	**12,1**	**0,1**	**0,4**	**0,9**	**36,3**	**12,4**
Женско	**100**	**13,3**	**18,4**	**0,3**	**14,0**	**0,1**	**0,2**	**0,4**	**47,8**	**5,5**
Градска	**100**	**20,3**	**13,5**	**0,1**	**11,0**	**0,1**	**0,3**	**0,8**	**44,3**	**9,6**
Мушко	**100**	**25,3**	**10,6**	**0,2**	**10,1**	**0,1**	**0,3**	**1,1**	**39,2**	**13,2**
Женско	**100**	**15,2**	**16,5**	**0,1**	**11,8**	**0,1**	**0,3**	**0,5**	**49,5**	**6,0**
Остала	**100**	**17,6**	**18,2**	**0,9**	**16,6**	**0,1**	**0,4**	**0,4**	**37,8**	**7,8**
Мушко	**100**	**25,1**	**14,6**	**1,3**	**15,6**	**0,1**	**0,6**	**0,6**	**31,1**	**11,0**
Женско	**100**	**9,9**	**21,9**	**0,6**	**17,8**	**0,1**	**0,2**	**0,2**	**44,7**	**4,6**
Београдски регион	100	22,9	12,1	0,2	7,9	0,0	0,3	0,6	46,1	9,9
Мушко	100	28,3	9,5	0,3	7,4	0,1	0,3	0,8	39,9	13,4
Женско	100	17,2	14,7	0,1	8,5	0,0	0,4	0,5	52,4	6,2
Регион Војводине	100	18,6	13,0	0,5	18,0	0,0	0,3	0,4	38,6	10,5
Мушко	100	23,5	10,4	0,8	16,8	0,0	0,6	0,6	32,1	15,3
Женско	100	9,9	23,4	0,5	17,6	0,1	0,0	0,4	43,4	4,6
Регион Шумадије и Западне Србије	100	17,4	19,2	0,7	15,6	0,1	0,2	1,0	38,7	7,0
Мушко	100	24,6	14,7	0,8	14,3	0,1	0,4	1,6	33,8	9,6
Женско	100	10,1	23,9	0,5	17,0	0,1	0,0	0,4	43,7	4,3
Регион Јужне и Источне Србије	100	15,8	17,5	0,5	15,9	0,2	0,4	0,5	40,4	8,8
Мушко	100	21,5	14,8	0,6	14,8	0,1	0,5	0,5	35,5	11,9
Женско	100	10,1	20,3	0,4	16,9	0,3	0,4	0,4	45,3	5,7
Регион Косово и Метохија	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…

Зарада је код бескућника на другом месту као извор прихода (графикон 15), посебно код мушкараца, што свакако јесте позитивно са становишта индивидуалних стратегија сналажења и преживљавања, односно могућности ослонца на личне снаге. Међутим, текућа зарада, заправо, јесте једини лични ресурс на који могу да рачунају, будући да је готово занемарљив удео других преимућстава, као што су приходи од имовине, уштеђевине и сл., те да обрнуто, у условима када извор плаћеног посла изостане, ова лица одмах доспевају у групу осетљивих или веома угрожених

социјалних категорија[25]. Ова чињеница, као и напред наведени подаци о томе да је, у целини узев, популација бескућника изразито депривирана и социјално зависна, јасно указују на одсуство социјалне интеграције ове маргинализоване популације (а посебно у случају жена).

Графикон 15. Бескућници према изворима средстава за живот у Републици Србији, Попис 2011. (%)

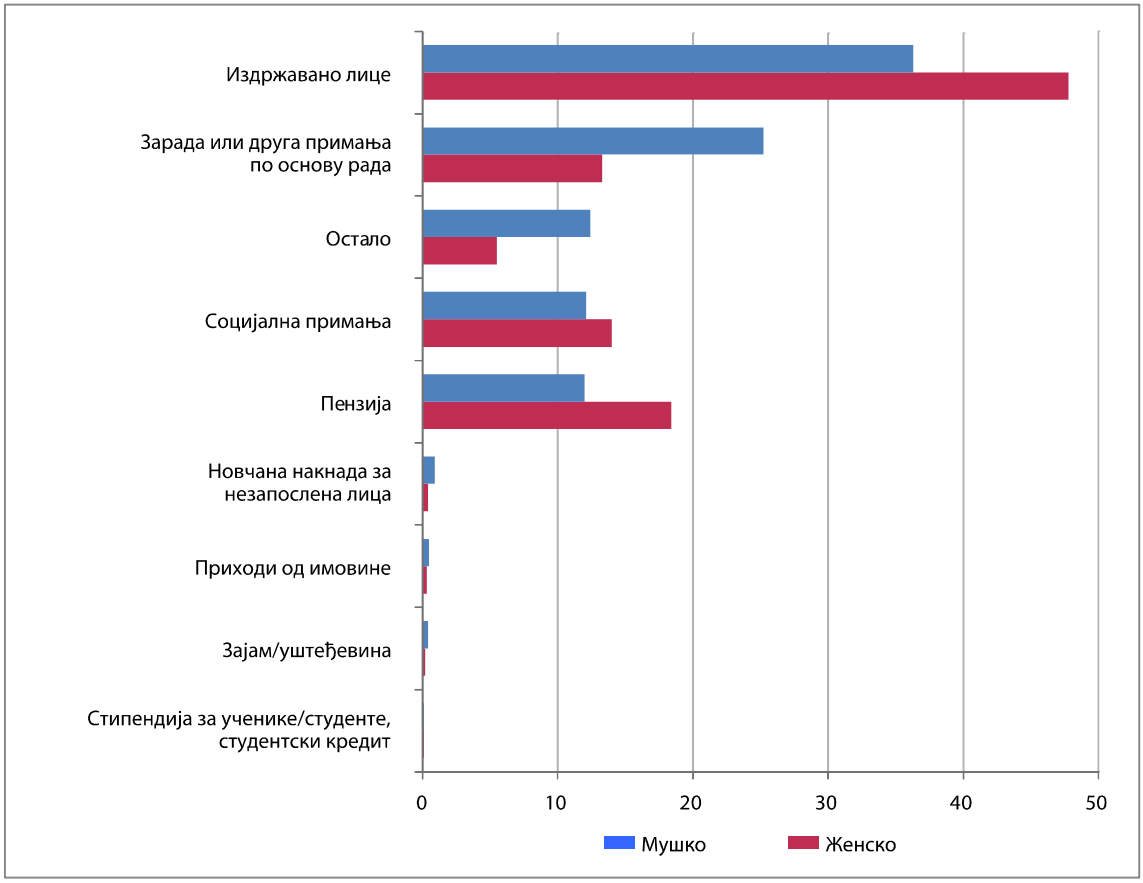

[25] Четврта прича (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012:34). Реч је о бескућнику, учеснику фокус групе, који има средњу стручну спрему (техничар за погонску штампу), са компјутерским вештинама, са релативно успешним радним стажом и богатим искуством. Међутим, од 2004. године долази до преплитања негативних догађаја: постаје хероински зависник са 26 година, затим му умире отац. Након лечења од зависности, запошљава се поново у доброј фирми, али се није ту задржао. Без посла је више од три године. Оженио се у међувремену, али се развео од жене, која је психички болесна, и напустио дете. Углавном га материјално помажу мајка и сестра.

Фото: Из архиве NVO Hausing Centar

Етнички састав бескућника

У Попису становништва 2011. већина бескућника се национално изјаснила као припадници српског етничког корпуса, тј. преко половине свих бескућника оба пола (табела 16 и графикон 16). Трећина бескућника припада ромском етничком корпусу, док су остале у попису веома разуђене категорије националног изјашњавања, веома мало заступљене [26].

Табела 16. Бескућници према националној припадности и полу, Република Србија, Попис 2011. (%)

	Укупно	Срби	Бошњаци	Мађари	Муслимани	Роми	Остали	Нису се изјаснили
Република Србија	**18287**	**10231**	**201**	**229**	**182**	**5719**	**730**	**564**
Мушко	9279	5143	94	134	83	2925	378	297
Женско	9008	5088	107	95	99	2794	352	267
				%				
Република Србија	**100**	**55,9**	**1,1**	**1,3**	**1,0**	**31,3**	**4,0**	**3,1**
Мушко	100	55,4	1,0	1,4	0,9	31,5	4,1	3,2
Женско	100	56,5	1,2	1,1	1,1	31,0	3,9	3,0

Графикон 16. Бескућници према националном саставу, Република Србија, Попис 2011.

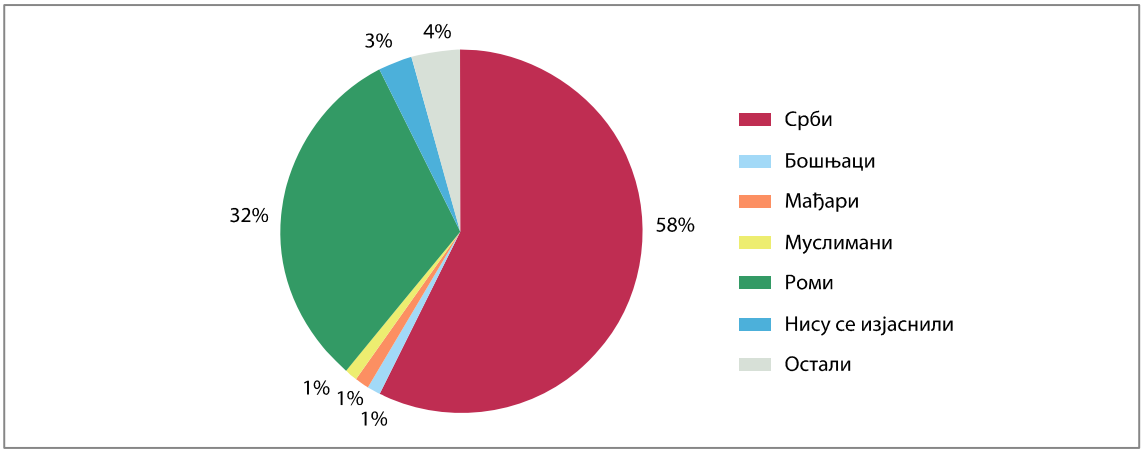

Напомена: Узете су националности које у укупном броју бескућника учествују са најмање 1%, такође, у апсолутном износу, то су националности које имају 100 или више лица која припадају категорији бескућника.

[26] Ту су сврстани „остали" (4%): Албанци, Бугари, Буњевци, Власи, Горанци, Југословени, Мађари, Македонци, Немци, Румуни, Румуни, Руси, Русини, Словаци, Словенци, Украјинци, Хрвати и Црногорци. Затим долазе лица која су се регионално изјаснила и која се нису национално изјаснила (3,1%). Иако се већина бескућника у Попису 2011. изјаснила као Срби, током анкетирања и непосредног посматрања, односно у антрополошким истраживањима, тј. у непосреднијем контакту са истраживачем, они се идентификују као Роми. Уосталом, истраживање бескућништва (Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012) их управо из тих разлога, с правом, узима као једну од категорија лица у осетљивом стамбеном статусу, као становништво нехигијенских, подстандардних, картонских насеља и сламова (видети и фотографије у студији).

Миграционе карактеристике бескућника

Кад је реч о миграцијама које се овде анализирају преко имиграције, односно унутрашњих миграција у оквиру Републике, нешто мање од половине свих (примарних и секундарних) бескућника живи у месту свог рођења, тј. припада аутохтоном становништву или тзв. седентарној популацији. Нешто више од половине је мигрантског порекла, тј. реч је о мобилној популацији (табела 17, графикон 17). Разлике по полу су значајније изражене. Генерално посматрано, међу мушкарцима је мање миграната у односу на жене, што се вероватно може повезати са израженијим миграцијама повезаним са склапањем брака и формирањем породице у случају жена.

Ова тенденција је још израженија на нивоу осталих насеља, где скоро две трећине бескућника мушкараца од рођења живи у истом насељу, 65,5%, наспрам 45,6% жена. Такође, ова тенденција се јаче испољава идући од севера ка југу Републике, тако да је имиграната највише у Београдском региону, где је мање од половине лица аутохтоно (42,2% свих, односно 43,4% мушкараца), затим у Војводини (50,0% свих, односно 54,7% мушкараца). Ови подаци потврђују миграционе тенденције ка великим урбаним агломерацијама, посебно женске популације. Релативно је мање миграната међу мушком популацијом Региона Шумадије и Западне Србије (63,2%), а најмање их је, ипак, у Региону Јужне и Источне Србије (67,2%).

Табела 17. Бескућници према миграторним обележјима и полу, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Од рођења станује у истом насељу	Досељени			
			досељени из другог насеља исте општине	досељени из друге општине	досељени из бивших република СФРЈ	досељени из других земаља
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**49,8**	**7,4**	**32,9**	**8,8**	**1,1**
Мушко	100	55,1	5,2	29,9	8,7	1,1
Женско	100	44,2	9,6	36,0	9,0	1,1
Градска	100	46,4	4,2	37,8	10,0	1,5
Мушко	100	49,3	3,5	36,0	9,9	1,4
Женско	100	43,4	5,1	39,7	10,2	1,5
Остала	100	55,7	13,0	24,1	6,7	0,4
Мушко	100	65,5	8,4	19,0	6,5	0,5
Женско	100	45,6	17,8	29,4	6,9	0,3
Београдски регион	100	42,2	1,6	42,8	11,8	1,6
Мушко	100	43,4	1,2	42,5	11,2	1,6
Женско	100	40,8	2,0	43,1	12,3	1,7
Регион Војводине	100	50,0	8,0	25,6	15,3	1,0
Мушко	100	54,7	5,9	22,8	15,6	0,9
Женско	100	44,7	10,4	28,8	14,9	1,1
Регион Шумадије и Западне Србије	100	53,7	12,4	28,0	5,2	0,6
Мушко	100	63,2	8,3	22,8	4,9	0,9
Женско	100	44,1	16,7	33,3	5,5	0,4
Регион Јужне и Источне Србије	100	58,6	11,5	25,6	3,6	0,7
Мушко	100	67,2	8,4	20,1	3,6	0,7
Женско	100	50,0	14,6	31,1	3,6	0,7
Регион Косово и Метохија	…	…	…	…	…	…

Најучесталије су унутрашња досељавања из других општина у оквиру Републике, што је случај код сваког трећег лица из категорије бескућника (32,9%) (табела 17), а онда из бивших југословенских република (8,8%), а на трећем месту кретања из једног у друго насеље исте општине (7,4%). Најмање је досељених из иностранства (1,1%)[27].

Код жена је удео досељених из других општина нешто већи у односу на мушкарце (36,0%), а свака десета жена дошла је или из бивших југословенских република или из другог насеља исте општине. Код урбане популације удео досељених из бивших југословенских република чак је двоструко већи у односу на досељене из исте општине (10,0% према 4,2%), док је код популације осталих насеља ситуација обрнута, двоструко је више миграната унутар исте општине него из региона (13,0% према 6,7%).

[27] Овај пописни податак може да буде и непрецизан. Наиме, бројеви повратника из иностранства, по основу одбијања азила у европским земљама, или по основу разних споразума са земљама Европе, као што је онај о реадмисији, нису потпуно јасни, мада се у јавности говори о континуираном, великом повраћају наших држављана, на годишњем нивоу. Према јединим кредибилним подацима МУП-а и КИРС-а, од 2010. до 2012. године, по основу реадмисије, враћено је чак 16 324 лица. Међутим, ни тај званичан број није потпун, јер се неки врате својим средствима, без посредовања држава, а неки промене идентитет, а велика већина тражи начине да се поново опроба у емиграцији, јер поједине државе имају веома беневолнтне азилне процедуре, па тражиоци уживају силне бенефиције (новчану и стамбену помоћ, лечење и збрињавање деце итд.).
Профил тражилаца азила сведочи о томе да је највероватније реч о секундарним бескућницима. Реч је о претежно ромској популацији (90%), потом Албанцима и Србима, у ситуацији екстремног сиромаштва, ниског образовања и мале запослености. Као најчешћи разлог напуштања Србије, 89% наводи сиромаштво и дискриминацију, а у мањем броју случајева лечење деце или других чланова породице (7%). Око 2/3 ових лица имало је сређену документацију (пасоше), а у Србији су повремено добијали социјалну помоћ, мада недовољну. Затим, да би преживљавали у Србији, трећина њих бавила се повременим, сезонским пословима, као и скупљањем секундарних сировина. Већина повратника, по доласку у Србију, живи у подстандардним насељима, пренатрпаним просторима, често без струје и грејања. Као приоритетне, повратници наводе следеће проблеме које треба хитно решавати: налажење посла и стамбено збрињавање, а мање социјалну помоћ и на крају, толеранцију околине и шире заједнице (Marić, Petijević, Stojanović, 2013:35).

***Фото:** Из архиве NVO Hausing Centar*

Графикон 17. Бескућници према месту из којег су се доселили, Република Србија, Попис 2011.

Регионално посматрано, долази се до интересантних података (табела 17 и графикон 18). У Београдском региону већи је удео досељених него аутохтоних становника (42,2% према 57,8%). Међу досељенима убедљиво је највише стигло из других општина Србије (42,8%). Сваки девети бескућник доселио се из ширег региона (из бивших југословенских република 11,8%), док је из других београдских насеља, односно из иностранства, стигло најмање лица (по 1,6%).

У Региону Војводине удео аутохтоних и досељених је подједнак (по 50,0%). Међу досељенима нешто је више лица из бивших југословенских република (15,3%), што се може повезати са етноцентричним и плански усмераваним имиграцијама, посебно током 1990-их. Код женског становништва Војводине двоструко је више миграција међу насељима исте општине (10,4% према 5,9% код мушкараца).

У Региону Шумадије и Западне Србије и Региону Јужне и Источне Србије више је аутохтоног него досељеног становништва (53,7% односно 58,6%). Свако треће лице у Региону Шумадије и Западне Србије (28,0%) односно свако четврто лице у Региону Јужне и Источне Србије (25,6%) доселило се из друге општине. Удео досељених из региона, односно бивших југословенских република, у ова два региона је најмањи (5,2% и 3,6%).

Међутим, у односу на Београдски регион и Регион Војводине, у ова два региона су, компаративно, уочљиве веће полне разлике. Свака трећа жена из Региона Шумадије и Западне Србије доселила се из друге општине (33,3% жена према 22,8% мушкараца), док је двоструко више жена учествовало у унутаропштинским миграцијама (16,7% жена према 8,3% мушкараца). У Региону Јужне и Источне Србије жене су покретљивије и у међуопштинским (31,0% жена према 20,1% мушкараца) и унутаропштинским миграцијама (14,6% жена према 8,4% мушкараца).

Мањи обим досељавања из бивших југословенских република и иностранства у регионима југа, истока и запада Србије дугује се нижем социоекономском стандарду ових подручја, већим заостајањем за центром, тј. Београдом и Војводином, етноцентричним миграцијама из бивших југословенских република, односно већом привлачношћу метрополе, урбаних агломерација, као и испражњених (руралних) насеља Војводине, где су шансе за насељавањем и преживљавањем изгледније.

Графикон 18. Аутохтони и досељени бескућници, по регионима, Попис 2011. (%)

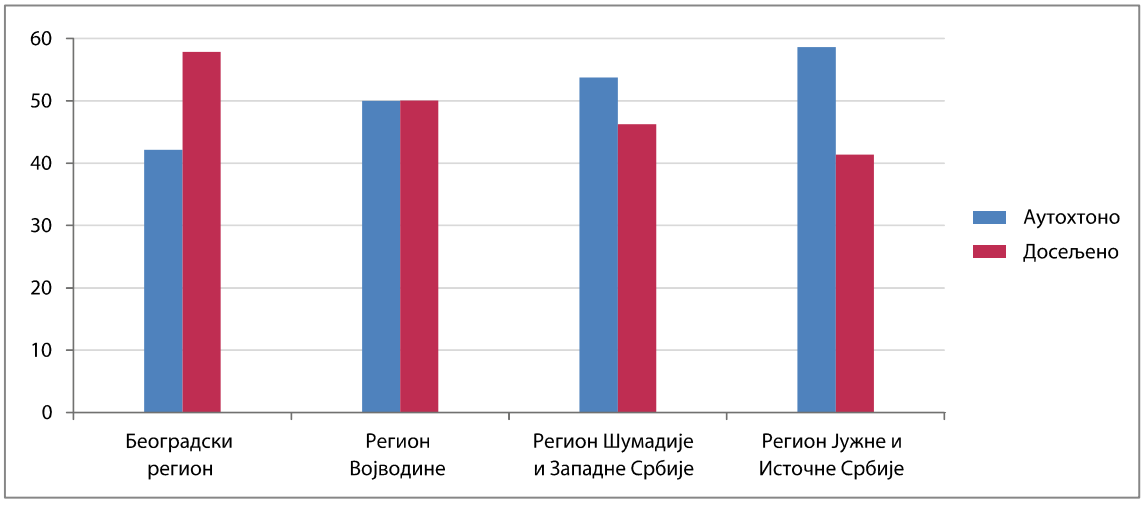

Домаћинства и породице секундарних бескућника

Према броју чланова домаћинстава секундарних бескућника[28], највише је једночланих домаћинстава (46,4%), иза којих следе двочлана (21%). Остало су вишечлана домаћинства, од којих је највише домаћинстава са три члана (11,1%), а затим са четири члана (9,6%) (табела 18, графикон 19). У осталим насељима више од половине домаћинстава су једночлана (52,1%), што је вероватно повезано са сенилизацијом и феминизацијом на селу, тј. доминацијом самачких, старачких, женских унија у веома тешком социјално изолованом положају.

Анализа по појединим регионима показује неке интересантне податке. Београдски регион је карактеристичан по најмање једночланих домаћинстава у ужем градском језгру (39,6%), али ту има највише трочланих унија (14%). У осталим насељима Београда највише је пак двочланих домаћинстава (25,3%).

Табела 18. Домаћинства секундарних бескућника према броју чланова и типу насеља, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Са 1 чланом	2	3	4	5	Са 6 и више чланова
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**46,4**	**21,0**	**11,1**	**9,6**	**5,2**	**6,7**
Градска	**100**	**42,6**	**20,8**	**12,5**	**11,1**	**5,6**	**7,3**
Остала	**100**	**52,1**	**21,3**	**9,0**	**7,3**	**4,6**	**5,7**
Београдски регион	100	39,9	21,7	13,5	10,9	5,6	8,4
Градска	100	39,6	21,1	14,0	11,2	5,7	8,4
Остала	100	41,8	25,3	10,7	9,3	4,9	8,0
Регион Војводине	100	50,4	20,2	9,8	9,4	4,6	5,6
Градска	100	53,2	18,8	10,4	9,2	4,1	4,3
Остала	100	47,3	21,7	9,0	9,6	5,2	7,1
Регион Шумадије и Западне Србије	100	51,6	20,8	9,9	7,6	4,2	6,0
Градска	100	43,9	20,4	12,0	10,6	5,7	7,4
Остала	100	57,0	21,0	8,3	5,4	3,2	5,0
Регион Јужне и Источне Србије	100	48,0	20,9	9,6	10,2	6,0	5,4
Градска	100	42,6	22,0	10,1	13,2	6,1	5,9
Остала	100	52,2	20,1	9,1	7,8	5,8	5,0
Регион Косово и Метохија	…	…	…	…	…	…	…

[28] У складу са животном ситуацијом, тј. животом на улици примарних бескућника, они су били пописивани само као лица, а не и као чланови домаћинстава, односно без података о становању. Зато се овде дају информације и анализа само за секундарне бескућнике.

Најмање двочланих домаћинстава регистровано је у градовима Војводине (18,8%), а највише у осталим насељима Шумадије и западне Србије (57%). У Региону Шумадије и Западне Србије је, међутим, и најмање трочланих (8,3%) и четворочланих (5,4%) домаћинстава. Насупрот томе, највише четворочланих домаћинстава регистровано је у урбаним насељима јужне и источне Србије (13,2%).

Графикон 19. Домаћинства секундарних бескућника према броју чланова, по регионима, Попис 2011. (%)

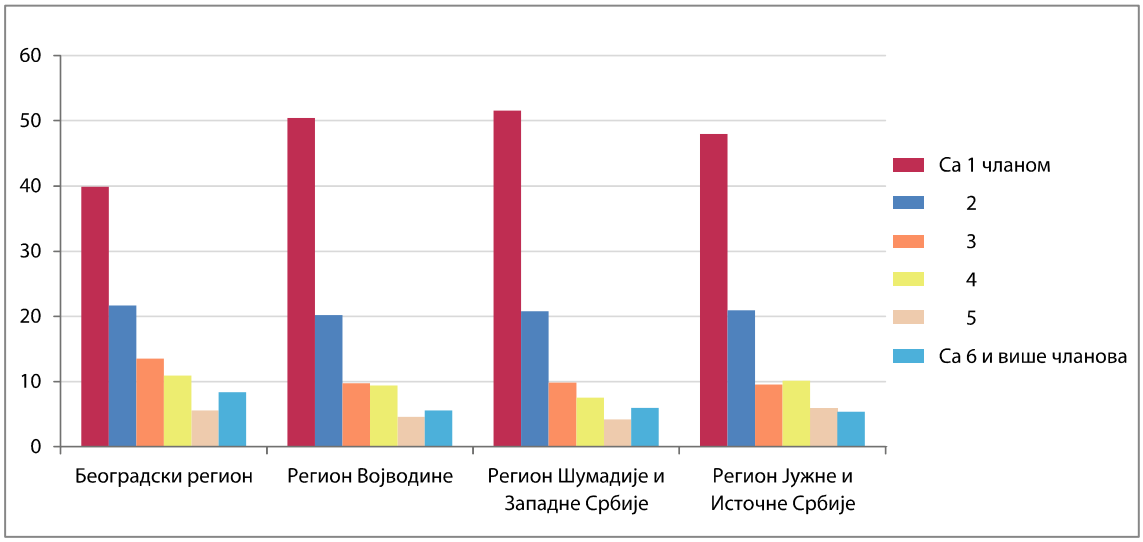

Аналогно горњим подацима о домаћинствима по броју чланова, већина секундарних бескућника живи у самачким домаћинствима (46,9%), што се може повезати са старењем, али и социјалном маргинализацијом ове популације (табела 19, графикон 20).

Свако четврто домаћинство је нуклеарног породичног састава (брачни пар са децом) (23,4%). Једна осмина је из категорије самохраних родитеља (12,7%), где превалирају саме мајке са децом (10,2%), а исто толико је и брачних парова без деце (12,5%). Старење становништва осталих насеља је свакако узрок томе што је у њима компаративно највећи удео самачких домаћинстава (52,1%), као и породичне форме брачног пара без деце (13,3%). Насупрот томе, у градским насељима виши је удео нуклеарних породица (26,6%), што је вероватно последица имиграције млађег становништва у градове, те последично њихове више брачности и фертилитета у поређењу са осталим насељима.

Табела 19. Домаћинства секундарних бескућника према породичном саставу и типу насеља, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Породична домаћинства					Непородична домаћинства	
		домаћинства с једном породицом				сложена домаћинства	самачка	вишечлана
		брачни/ванбрачни пар без деце	брачни/ванбрачни пар са децом	мајка с децом	отац с децом			
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**12,5**	**23,4**	**10,2**	**2,5**	**3,2**	**46,4**	**1,9**
Градска	**100**	**12,0**	**26,6**	**11,3**	**2,3**	**3,3**	**42,6**	**1,8**
Остала	**100**	**13,3**	**18,5**	**8,4**	**2,8**	**3,0**	**52,1**	**2,1**
Београдски регион	100	12,6	28,3	11,8	2,3	3,2	39,9	1,9
Градска	100	12,5	29,1	11,9	2,1	3,1	39,6	1,7
Остала	100	13,2	23,6	11,5	3,6	3,6	41,8	2,7
Регион Војводине	100	10,7	20,9	9,3	3,1	2,6	50,4	3,0
Градска	100	9,4	19,5	10,3	3,4	2,1	53,2	2,2
Остала	100	12,1	22,5	8,3	2,7	3,3	47,3	3,8
Регион Шумадије и Западне Србије	100	12,0	19,1	9,4	2,7	3,3	51,6	1,9
Градска	100	11,2	25,6	11,2	2,3	3,7	43,9	2,1
Остала	100	12,6	14,5	8,1	3,0	3,0	57,0	1,7
Регион Јужне и Источне Србије	100	14,1	22,2	8,9	2,2	3,3	48,0	1,3
Градска	100	13,2	25,8	10,7	2,1	4,3	42,6	1,3
Остала	100	14,8	19,4	7,6	2,2	2,5	52,2	1,4
Регион Косово и Метохија	…	…	…	…	…	…	…	…

Горња тенденција се одражава и на регионалном нивоу, са већим уделима урбаних, нуклеарних породица на северу, односно порастом самачких и домаћинстава брачног пара без деце на југу, посебно у осталим насељима.

Тако је у урбаном делу Београдског региона свако треће домаћинство састављено од нуклеарне породице (29,1%), док је таквих на југу Републике, у целини, четвртина (25,7%), односно 1/5 у осталим насељима јужне и источне Србије (19,4%). Насупрот Београдском региону, у Војводини је значајно нижи удео нуклеарних породица (20,9%), дакле свако пето домаћинство, а највиши је удео самачких, вероватно старачких домаћинстава, тј. чак половина свих (укупно 50,4%), с тим што их је у градским насељима Војводине још и више (53,2%).

Самачка су домаћинства веома раширена и у Региону Јужне и Источне Србије (52,2%), чинећи и тамо више од половине свих домаћинстава. Још су раширенија самачка домаћинства у осталим насељима Шумадије и западне Србије (57%), што је свакако повезано са емиграционим тенденцијама, као и дуготрајно ниским наталитетом.

Удео самохраних родитеља, где сасвим очекивано превалирају мајке са децом, највећи је у урбаним деловима Београда (14,1%). Сложене форме, састављене од две и више породица су глобално мало заступљене (3,2%), а њихова инциденција је највећа у урбаним насељима јужне и источне Србије (4,3%). Попис, међутим, не пружа увид у удео тзв. проширених породица (један родитељ са одраслом децом и унуцима), чија је раширеност, према социолошким анкетама међу породичним домаћинствима, значајна од почетка 1990-их па до данас, и достиже трећину свих породичних форми у савременој Србији (Милић и др., 2004, 2010).

У вези са овим породичним саставом, интересантни су и подаци о рађању бескућница на основу анализе просечног броја деце појединих кохорти. Међу примарним бескућницама 135 жена старијих од 15 година родило је, до момента пописа, укупно 78 деце, док трећина њих није учествовала у репродукцији (57). Посматрајући жене које су изашле из репродуктивног периода, дакле старије од 50 година, од њих укупно 73, скоро половина (33) није родило ниједно дете, што је очигледно веома изражен социолошки стерилитет у овој субпопулацији. Највише деце (17) родиле су жене старости од 45 до 49 година, затим жене од 55 до 59 (16) и од 75 до 79 (14). Од укупног броја деце, на северу Републике рођено је највише, тј. 97 деце, од тога у региону Београда (48) и Војводине (49), што се може повезати са њиховом већом територијалном концентрацијом на овим просторима.

Секундарне бескућнице старије од 15 година, укупно њих 6 860, родиле су до 15. октобра 2011. укупно 5 027 деце, од чега више од трећине (34,2%) јесу деца виших редова рођења, тј. трећег, четвртог, петог и виших (1 717). Посматрајући жене које су изашле из репродуктивног периода, дакле оне старије од 50 година (3 304), обим њиховог социолошког стерилитета или неучествовања у репродукцији је далеко мањи у поређењу са примарним бескућницама (укупно 613 или 18,6%), а нижи је у поређењу са укупним женским становништвом старијим од 15 година, на нивоу Републике (25,7%) (РЗС, 2013).

Када је реч о разликама у нивоу завршеног фертилитета примарних и секундарних бескућница, ту учествује неколико чинилаца: разлика у величинама ових двеју субпопулација, затим повољније старосно-полне структуре код секундарних, као и, условно, мања социјална угроженост секундарних бескућница. Просечан број деце по жени код секундарних бескућница које су изашле из репродуктивног периода (50–54) износи 2,04, а код суседне кохорте (55–59) износи 1,85, и просечно се креће око нивоа код опште популације Републике (код жена старости 50–59, износи 2,0) (РЗС, 2013б).

Као и у случају примарних, и код секундарних бескућника највише деце рођено је на северу (3 452), тј. у Београдском региону (2 572) и Региону Војводине (880). Највише деце родила је генерација од 55 до 59 (607), али је висок фертилитет и код жена од 15 до 19 година (585) и од 50 до 54 (571). Високо рађање жена у овом социјалном статусу може се повезати са ниском контролом рађања, ниским образовањем и економском активношћу, односно високим учешћем издржаваних жена, као и ниским квалитетом деце *vs* квантитета, као и деловањем специфичних антрополошких тј. етнокултурних и религијских чинилаца (висок удео Рома међу секундарним бескућницима).

Графикон 20. Домаћинства секундарних бескућника према породичном саставу, Република Србија, Попис 2011. (%)

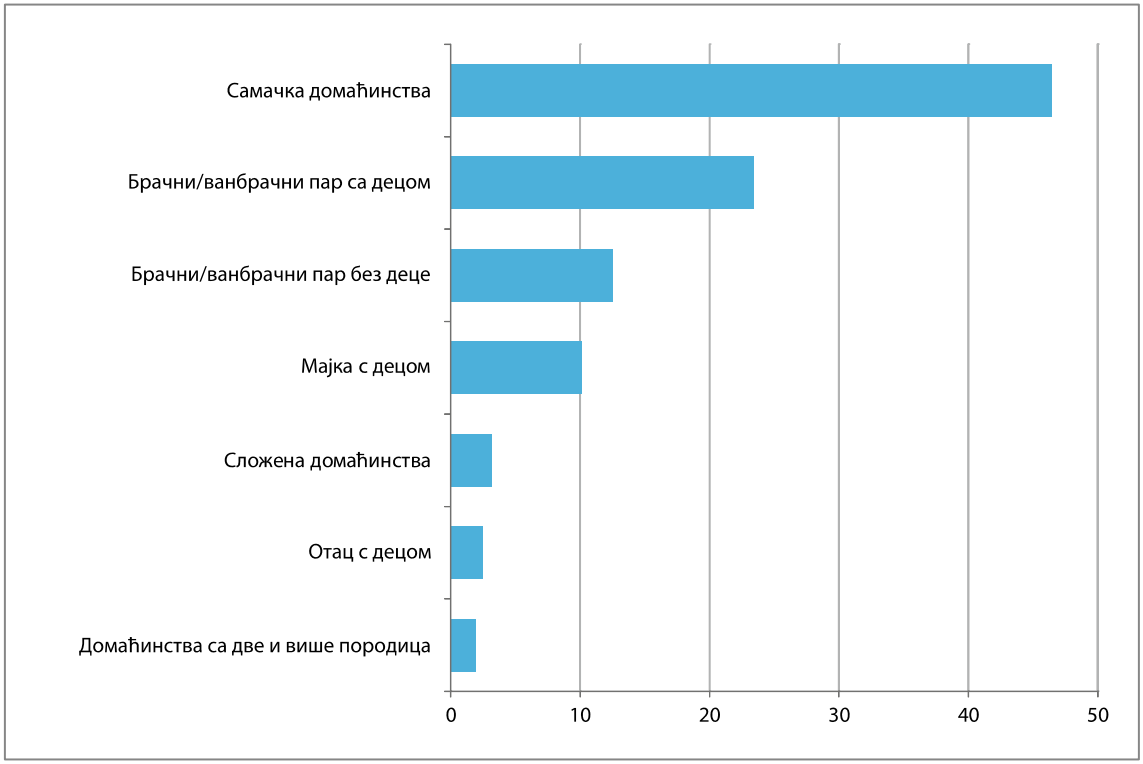

Што се тиче извора прихода, свако четврто домаћинство бескућника ослања се на пензије (25,4%), а свако пето на неки од прихода из непољопривреде (20,7%) (табела 20, графикон 21). Следе социјална примања (15,8%) и скоро исто толико тзв. мешовити приходи (15,2%), а затим и друга врста примања (13,6%).

Кад се повежу сва примања изван зарада, произлази да се више од половине (54,8%) домаћинстава ослања на неки вид социјалне заштитите, што је свакако неповољно са становишта зависности од друштвене подршке, у условима високих буџетских оптерећења државе и текуће реформе система социјалне заштите итд. Ако се пак на тај број дода удео домаћинстава без икаквих примања (6,2%), онда добијамо да је чак 61% домаћинстава бескућника, са иначе ниским примањима, у категорији ризичног живљења и високе зависности од помоћи других, односно државе. Поред тога, треба приметити да је веома низак ниво прихода из пољопривреде (3,1%), што је такође неповољно, имајући у виду да се велики део секундарних бескућника налази изван урбанизованих подручја, те да немају могућност производње у натури, макар хране за сопствене потребе, што је једна од значајних стратегија преживљавања већинске или тзв. удомљене популације Србије.

Табела 20. Домаћинства секундарних бескућника према изворима прихода и типу насеља, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Укупно	Извори прихода домаћинстава						
		зарада или друга примања на основу рада		остали приходи			мешовити приходи	без прихода
		у пољо-привреди	у непољо-привреди	пензија	социјална примања	друге врсте примања		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**3,1**	**20,7**	**25,4**	**15,8**	**13,6**	**15,2**	**6,2**
Градска	**100**	**0,7**	**27,5**	**22,9**	**12,9**	**14,3**	**15,4**	**6,4**
Остала	**100**	**6,7**	**10,5**	**29,1**	**20,3**	**12,5**	**14,9**	**6,0**
Београдски регион	100	0,6	32,8	20,4	8,3	15,0	15,8	7,1
Градска	100	0,3	34,1	19,4	7,5	15,4	15,8	7,5
Остала	100	2,2	24,5	26,6	13,5	12,4	15,9	4,9
Регион Војводине	100	5,1	16,1	21,7	22,6	14,1	14,9	5,4
Градска	100	1,7	19,5	25,8	21,5	12,3	14,4	4,8
Остала	100	8,8	12,3	17,1	23,8	16,2	15,6	6,2
Регион Шумадије и Западне Србије	100	4,9	13,6	30,5	19,2	11,6	14,7	5,5
Градска	100	1,2	22,2	26,6	16,1	13,5	15,9	4,6
Остала	100	7,6	7,6	33,2	21,4	10,2	13,8	6,1
Регион Јужне и Источне Србије	100	3,7	12,7	29,6	19,4	13,6	15,0	6,1
Градска	100	0,7	18,7	27,5	19,4	13,5	14,2	6,1
Остала	100	6,0	8,0	31,2	19,4	13,6	15,6	6,1
Регион Косово и Метохија	…	…	…	…	…	…	…	…

Трећина домаћинстава настањена у градском језгру метрополе издржавају се од прихода из непољопривреде (34,1%), а најмање се на тај начин подржавају домаћинства осталих насеља јужне и источне Србије (8%), Шумадије и западне Србије (7,6%) (уп.: табелу 20 и графикон 21). Од зараде у пољопривреди највише користи имају домаћинства осталих насеља Војводине (8,8%). Такође у осталим насељима Војводине најмањи је ослонац на пензије као средство преживљавања (17,1%), али су зато пензије веома раширен ресурс у Региону Шумадије и Западне Србије односно Региону Јужне и Источне Србије, како у градским тако и у осталим насељима.

Социјална примања су значајно распрострањена у Војводини, у оба типа насеља (22,6%), а слично је и у оба типа насеља Шумадије и западне Србије, затим јужне и источне Србије, што је сигурно повезано са процесима старења становништва, посебно у случају Војводине, односно раз-развојем, девастирањем привреде и незапосленошћу у случају осталих делова земље. Интересантно је такође да је удео тзв. мешовитих прихода веома равномеран на целој територији Републике, што је солидна стратегија преживљавања, настала комбиновањем прихода по основу вишеструког рада и зарада међу члановима домаће групе. Релативно мала група домаћинстава без прихода је такође равномерно дисперзирана (око 5-6%), са нешто већим уделом у Београду (7,5%), што је вероватно повезано са имиграцијом бескућника.

Графикон 21. Домаћинства секундарних бескућника према изворима прихода у Републици Србији, Попис 2011. (%)

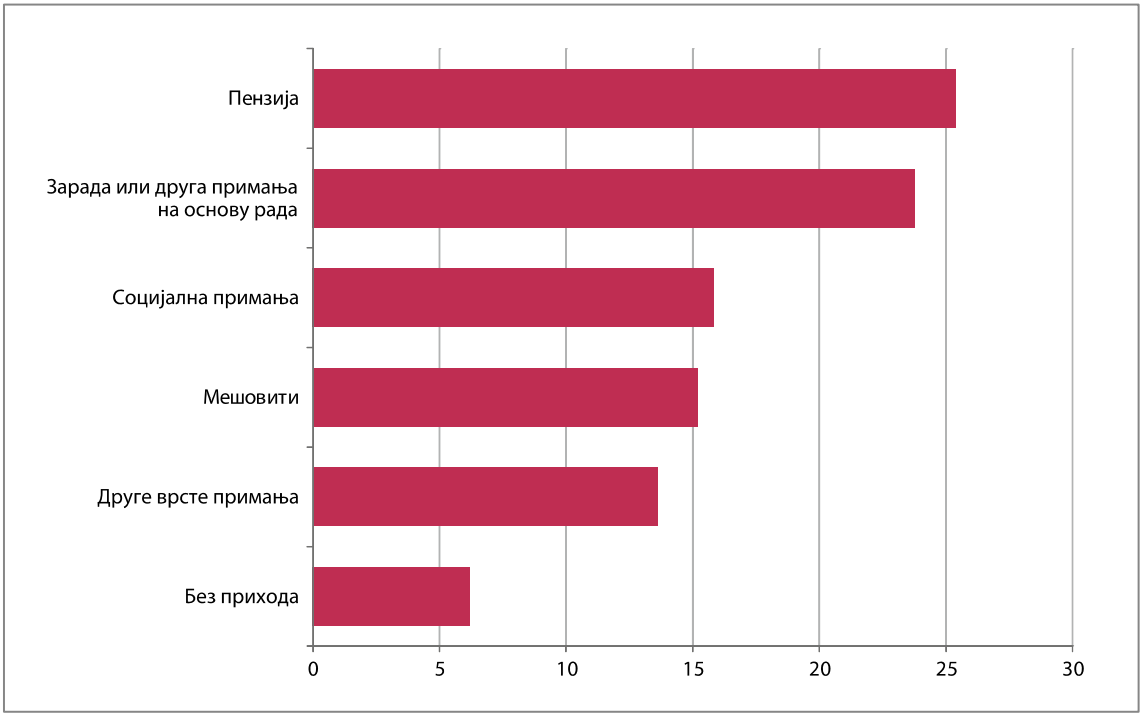

Фото: Из архиве NVO Hausing Centar

Ка акцији и превенцији: практичне политике

У Европској унији право на стан утемељено је као једно од основних људских права, па је самим тим и бескућништво препознато као угрожавање базичних људских потреба, и као такво смештено на агенду циљева јавне политике, друштвене акције, бројних пројеката у заједници итд. Право на стан саставни је део корпуса међународних права на адекватан животни стандард[29]. Прекретница за укључивање проблема бескућништва било је формулисање европске стратегије за искорењивање социјалне искључености на Лисабонском самиту, што је подстакло креирање националних акционих планова за искорењивање сиромаштва (Тимотијевић, 2012).

У погледу практичних решења у ЕУ преовладава став да је основна улога локалне самоуправе у операционализацији решења и организацији сервиса намењених бескућницима и лицима под ризиком, док су невладине организације задужене за непосредно пружање услуга, које треба да се финансирају из локалних буџета, приватних, добровољних фондова и донација (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012, Јовичић, 2010, Avramov, 2002, 2013, Razpotnik i Dekleva, 2012).

Становање је свакако на првом месту, јер је за већину бескућника одсуство или губитак крова над главом главни разлог/узрок живота на улици, али се истовремено или одмах потом наводи и беспарица, лоше здравље и одсуство особа из окружења (породице, рођака, пријатеља). Зато превазилажење положаја бескућништва захтева активирање сплета мера у домену социјалног укључивања и социјалне кохезије: од (социјалног) становања, преко запослења, адекватног лечења, затим образовања, смањења социјалне дистанце и стигме, грађење поверења, активирање социјалних мрежа, посебно мрежа подршке женама, деци, брига о младима са улице итд. Превентиви, односно борби против ширења ове појаве са стално „отвореним вратима" придаје се посебна пажња, а посебно због све растућег удела жена и деце у овој популацији.

Анализа система социјалне заштите у Србији показала је да је бескућништво и даље занемарено, недовољно издиференцирано, односно недовољно препознато и политички третирано, у мери у којој заслужује, дакле као комплексан, вишедимензионалан феномен, који захтева синергију права, политика, актера и деловања, ресурса, социјалних мрежа и стратегија. Па чак и најуже схваћено, као право на адекватно становање, оно није препознато као основно људско право које мора бити свакоме доступно (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012, Тимотијевић, 2012, 2014).

Штавише, у стручним и академским дискурсима, бескућништво се и даље третира као социјално патолошка појава, лични проблем, а однос према њему је патронизирајући, тј. пасивизирајући (Југовић и Луковић, 2012, Тимотијевић, 2012). Не увиђа се да је оно данас и у Србији, као и Европској унији, резултат социјалних, структурних трансформација, (не)ефективности државе благостања, најзад и веома динамичан феномен, који може погодити свакога у различитим биографским временима, те да се оно мора решавати као друштвени, а не само или искључиво као индивидуални проблем.

[29] Универзална декларација о људским правима у члану 25 наводи да свако има право на стандард живота који обезбеђује здравље и благостање, његово и његове породице, укључујући храну, одећу, стан и лекарску негу и потребне социјалне службе, као и право на осигурање у случају незапослености, болести, онеспособљења, удовишта, старости или других случајева губљења средстава за издржавање услед околности независних од његове воље (уп.: Тимотијевић, 2012:46).

Сама социјална заштита, која се сматра и даље најодговорнијом у решавању проблема у Србији, данас је, међутим, суочена са бројним објективним ограничењима, текућом реформом целокупног система, финансијским ограничењима, недостатношћу капацитета, ресурса и стручног кадра да одговори на повећане захтеве широког круга потенцијалних корисника, и то у околностима растућег притиска све бројнијих сиромашних, али и старих, хронично болесних, и других ризичних друштвених група.

Нормативно, као и у пракси, препозната је потреба укључивања невладиног сектора, као пружаоца услуга, али ту постоје следећи бројни проблеми: стихијност у пружању услуга, недовољна стандардизација услуга, одсуство систематског планирања и довољно широког обухвата сервисима на целој територији Србије, проблем лиценцирања стручног особља, које би пружало услуге, недовољна информисаност потенцијалних корисника, проблеми у вези са равноправном и равномерном дистрибуцијом услуга, посебно у селима и у локалним заједницама, изван великих градова и метрополе. Тренутно се највећи број организација за пружање услуга (помоћ и нега за старије и младе са инвалидитетом, за становање и подршку лицима са развојним потешкоћама), затим свратишта и центри за дневни боравак за децу улице и младе, прихватилишта и прихватне станице налазе у великим градовима (Београд, Ниш, Нови Сад), чиме нису на адекватан начин подмирене потребе ове веома хетерогене субпопулације, посебно тзв. секундарних бескућника. Добар пример развијености услуга су прихватилишта за жене и децу који су жртве насиља, која су захваљујући женским невладиним организацијама развијена у 11 градова и општина Србије (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012). Значајна је улога и организација из дијаспоре, приватних донатора, фирми, цркве, појединаца, ромских невладиних организација, банака хране и сл. у решавању ургентних ситуација: као што су проблеми исељавања у зимском периоду, затим помоћ у вези са изградњом станова и кућа, насељавањем напуштених сеоских имања и домаћинстава, добијање личних докумената, помоћ лицима да дођу до хране у својим кућама итд. У 12 градова и општина постоје прихватилишта за одрасла и старија лица, најчешће у виду служби геронтолошких центара (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012), у којима се борави краће или дуже време (од 7 до 8 па до 30 дана у већем броју општина, а у Београду до шест месеци[30].

Иако је пораст ових институција значајан помак, оне се, међутим, суочавају са недостатком капацитета (само четири места у Шапцу па до 105 места у Београду), посебно у зимским месецима, када су принуђене да приме далеко више лица него што су реално спремне, чиме се снижава квалитет услуге. Због проблема огромног притиска на њих, критеријуми за прихват лица у статусу потребе и нужде су веома рестриктивни. Тако се многобројни стари или терминално болесни смештају у таква прихватилишта уместо у друге установе (недостатне или преоптерећене), као што су: установе геронтолошког или палијативног типа. Посебан је проблем и недостатак континуитета у финансирању ових прихватилишта и прихватних центара, што доводи до њиховог затварања, уколико локална самоуправа није у стању да обезбеди наставак финансирања, после повлачења приватног донатора (ибидем).

Стратегија поновног повратка у прихватилиште односно установу социјалне заштите, и после њеног напуштања, констатована код петине анкетираних бескућника (19,9%), односно трећине лица

[30] У Словенији данас постоји око 20 кухиња (локација за дистрибуцију хране), 15 склоништа за бескућнике, четири дневна центра, два пројекта теренског рада и два пројекта стамбене подршке (уп.: Razpotnik i Dekleva, 2012:32). У периоду 2005/06. процењено је да у Љубљани има око 300-700 примарних бескућника, а новија студија из 2010. за целу Словенију проценила је преко 77 000 бескућника, уважавајући шире критеријуме – FEANTSA (Razpotnik i Dekleva, 2012).

који су и годину дана пре истраживања били на улици (34,3%), указује, међутим, на озбиљан пропуст система социјалне заштите у Србији. Постојећи систем је такав да он појединцу односно породици не омогућава трајно напуштање зачараног круга улица – прихватни центар – стационар – улица, већ само привремену паузу и заштиту. Тиме за значајан број бескућника повратак и одлазак из установа социјалне заштите представља само стратегију преживљавања на улици, дакле начин одржавања циркуларне репродукције свакодневице, али не и излаз из ње, односно прекидање зачараног круга. Колико су бескућници зависна популација, усмерена на државну подршку у Србији најбоље илуструје податак анкете да највећи број бескућника очекује да након изласка из прихватилишта буде смештено у дом (28,7%), затим да се врати у свој стан/породицу (23,5%), односно очекује помоћ од државе у случају рентирања стана (18,4%) (Жарковић, Петровић, Тимотијевић, 2012).

Нажалост, институционализација, тј. очекивање домског смештаја и других услуга из домена социјалне заштите, здравства, образовања, често је неблаговремена, неадекватна, а ове установе често и нису адекватно опремљене, особље није довољно тренирано, нити осетљиво, да ваљано одговори потребама ове веома специфичне и хетерогене популације мушкараца и жена.

Систем социјалног становања је недовољно развијен у Србији, односно станоградња, равномерна и праведна дистрибуција ових станова угроженим категоријама становништва и бескућницима је успорена, такође оптерећена одсуством континуитета финансирања на локалном нивоу. Међутим, то је део још ширег проблема – одсуства свеобухватног система стамбене политике. Стамбена политика је у Србији генерално запостављена област, са великим раскораком између потреба и могућности породица и појединаца да сами, својим ресурсима остваре стамбену потрошњу на тржишту (Петровић, 2004, 2009). Осим што нема довољно станова на тржишту, не постоје ни мере системске подршке (додатак за становање), а стамбена политика се усмерава на све ужи и привилогавнији слој (ибидем).

Социјалне станове су, у складу са старим Законом о становању из 1992, а у недостатку новога, потпале под надлежност локалних самоуправа, те су установљени разни програми социјалног становања у великим градовима, који, нажалост, не одговарају реалним потребама. Тако, на пример, од 2003. градска влада Београда се обавезала на изградњу 1 100 непрофитнх станова годишње, а реално је реализовано знатно мање (око 3 000), због буџетских ограничења. Међутим, само је 15% намењено издавању социјално угроженим становницима, а критеријуми додељивања ионако малобројних, новоизграђених социјалних станова, фаворизују образовање и запослење, па су најугроженији поново губитници (уп.: Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012:10).

Након Закона о социјалном становању, који је донет 2009, Влада Републике Србије је 2012. усвојила Националну стратегију социјалног становања, где се први пут помиње појам бескућника и препоручује усвајање европске типологије ETHOS. У Стратегији се наводе инструменти за спречавање и сузбијање бескућништва, кроз циљ број шест, који предвиђа: 1) изградњу капацитета за спречавање и смањивање бескућништва (путем истраживања, успостављања јединственог система евиденције, обуке кадрова и др.); и 2) изградњу смештајних капацитета за бескућнике. У свом седмом циљу Стратегија се односи на преуређење нехигијенског и подстандардног становања: 1) планско регулисање подстандардних насеља које је могуће задржати, а за насеља за која то није могуће утврђивање начина пресељења; 2) унапређење инфраструктуре подстандардних насеља; 3) унапређење услова становања у подстандардним насељима (уп.: Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012:10). Међутим, Акциони план, који је након тога следио, није у довољној мери разрадио конкретне начине реализације делова овог стратешког документа, а посебно трајније решавање, односно укидање бескућништва.

Фото: Из архиве NVO Hausing Centar

Закључак

Студија о бескућницима настала је на основу пописних података с циљем да што потпуније прикаже обим и релевантне карактеристике ове веома посебне, вулнерабилне, маргинализоване популације. Истовремено, треба бити свестан чињенице ограничености потпуног, валидног, објективног увида и добијања информација о људима из „културе бескућништва" (Јовичић, 2010), који управо теже да остану што мање видљиви, тј. теже да се склоне и снађу сами, изван друштва.

Будући да је ово прва студија о бескућницима која је настала на основу пописних података, основна намера била је, прво, да се популација бескућника учини видљивом, посебно примарни бескућници, који су први пут регистровани у последњем попису, 2011, али, наравно, и да се проанализира бројнија популација тзв. секундарних бескућника, о којима такође до сада није било пратећих студија пописа. Друго, циљ је био и да се опишу и контекстуално протумаче основне, социодемографске особине, економске одлике, па самим тим и референтни ресурси, лични капитали, који су самим тим и делимично расположиве стратегије и потенцијали, повезани са територијалним размештајем, родношћу, брачношћу, изворима прихода итд., односно да се процени одсуство тих могућности у њиховој свакодневици.

Будући да је базирана на пописним подацима, ова анализа не доспева до појединца и његове/њене актуелне, сложене, животне ситуације, па су, у те сврхе, коришћени комплементарни налази и биографске цртице, сродног, домаћег истраживања бескућништва, које је реализовано исте године када и Попис 2011.

Свака квантификација појаве бескућништва, посебно у случају маргинализованих слојева, отвара етичка питања оправданости оваквих подухвата друштвене интрузије и нарушавања свакодневице људи у веома незавидној животној ситуацији. Јер бескућништво је, очигледно, вид друштвеног заточеништва (Rozenthal, 1991, према: Тимотијевић, 2014:10). С тим у вези, отвара се дилема да ли ће регистровање те свакодневице бити искоришћено зарад наметања друштвене и политичке контроле од стране друштва, државе, политичке елите, већинског становништва итд.

С друге стране, нема друштвене акције без увида у стање на терену, без регистровања појаве, које нуди пописна статистика, без обзира на методолошка ограничења када је реч о приступу угроженим друштвеним групама. Неопходан је што прецизнији увид у бројност, размештај, особине, трендове и тенденције, посебно у вези са потенцијалним рутама у сиромаштво, лица која имају ниске личне, социјалне, културне (низак социоекономски статус) и територијалне капитале (потичу из сиромашнијих региона, општина), да би се планирала и предузела акција ради помоћи, подршке и оснаживања тј. укључивања ових лица у друштвени и грађански статус. Ово посебно важи управо за бескућнике, које међусобно, изгледа, једино повезује стид што немају дом, а не и осећање пуне припадности својој социјалној групи (Тимотијевић, 2014).

Профил примарних бескућника у Србији сличан је ономе из развијенијих средина: реч је о претежно мушком становништву, ниског образовања, незапосленом, или пак радно ангажованом на несигурним, неквалификованим, слабо плаћеним пословима, с високим уделом морбидитета, посебно болести зависности (алкохол, дрога, коцка). Женска популација мање је присутна у категорији примарних бескућника, или је пак мање доступна статистици, посебно млађе, виталније жене (уп.: Јовичић, 2010). Ако се претпостави, с друге стране, да њих више него мушкарце штити породица, која је још увек велики извор социјалне сигурности код нас, онда се може очекивати да са порастом индивидуализације, развода и распада брака, а у условима великог сиромаштва и сужавања социјалне

заштите, феномен женског бескућништва значајније порасте у наредном периоду (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

Сличне просечне одлике бескућништва налазимо и на основу пописних података, потврђујући тиме битне социодемографске карактеристике, како примарних бескућника тако и тзв. секундарних бескућника. Сасвим очекивано, бескућници су, као веома зависна, вулнерабилна, популација у стању великих и бројних потреба (здравствених, стамбених, социоекономских итд.), регистровани у великим урбаним центрима Републике, посебно Београду, Новом Саду и Нишу.

Код примарних бескућника доминирају мушкарци, док су жене нешто заступљеније међу секундарним бескућницима, који су, генерално, знатно бројнији, са повољнијом старосно-полном структуром, вишом брачношћу, али и високим уделима једночланих домаћинстава, високом незапосленошћу, односно великим уделом неактивног и издржаваног становништва, што свеукупно сведочи о великој социјалној изолацији и ниским акционим потенцијалима обе групе њених припадника.

Такође, емпиријско истраживање бескућника у Србији указало је на извесне специфичности: велики удео ових лица била су раније радно активна, али су или превремено пензионисана или имају ниске пензије, или су остали без посла услед економске реструктурације, проглашавана су као технолошки вишак (Жарковић, Петровић, Тимотојевић, 2012). Такође, међу примарним бескућницима изван прихватилишта примећена је нешто нижа старост, значајније учешће радника без квалификација, који су „транзициони губитници", али и који су агилнији у тражењу новог посла. Међу секундарним бескућницима, ромско становништво је мање активно у тражењу формалног запослења, али су они активнији у сивој економији (скупљање и препродаја секундарних сировина). Релативно је висок удео мигрантског становништва из других општина Републике или међу насељима исте општине, али је релативно низак удео избеглог и расељеног становништва, сем код Рома (сваки пети), што се може објаснити развијеним системом подршке овом становништву, релативно ефикаснијим решењима и солиднијом социјалном интеграцијом избегличке популације, односно дуготрајношћу његовог решавања.

Секундарни бескућници, посебно корисници прихватилишта, претежно су особе ван брака, мада се стање разведености наводи као индивидуални разлог стамбене депривације код обе категорије бескућника (и примарних и секундарних). Присутно је, међутим, насиље у породици, посебно код лица из прихватилишта. Самоповерење у индивидуалне капацитете ових лица је веома ниско, што је повезано са ниским нивоом личних ресурса и социјалних мрежа, али је дубинско квалитативни део емпиријског истраживања показао да је самопоуздање ипак највеће код најугроженијих, тј. примарних бескућника, навикнутих на живот на улици и изван заједнице (Жарковић, Петровић и Тимотијевић, 2012).

Србија је почев од 2000. показала извесне помаке у смислу преузимања међународних одговорности према социјално искљученим групама, овде, конкретно, бескућницима. Посебно у локалним заједницама, много више и раније него на националном нивоу, предузето је пуно разноврсних и конкретних акција, усмерених на пружање услуга лицима у стању потребе (Тимотијевић, 2012). У поступку приближавања ЕУ, Србија је потврдила своју спремност да се ангажује у обезбеђивању адекватног становања свим грађанима, тј. да се активира у смањењу и спречавању бескућништва и ратификовањем Ревидиране социјалне повеље Савета Европе из 2009.

Ипак, реално и конкретно ангажовање на искорењивању бескућништва остаје акутни друштвени проблем Србије, а основни разлози таквом стању су: финансијска неспремност да се адекватно и

систематски решава овај проблем, институцинална инсуфицијентност и општи пад друштвене солидарности у политичком курсу неолибералног капитализма, који исцрпљује и најуже социјалне мреже, породичне и сродничке (Тимотијевић, 2012).

Но и ова студија Републичког завода за статистику, као и друге, напред поменуте емпиријске анализе и поређења са искуствима развијенијих средина, сведочи о учињеним, важним, почетним корацима у осветљавању овог сложеног друштвеног проблема. У овој студији и референтном научностручном дискурсу јасно је изражена основна порука да је потребно даље радити на креирању глобалних акционих планова и програма, као и на активирању друштвених и личних ресурса у подржавајућем окружењу (суседству), али уз јасну поделу одговорности, пожељно по моделима партиципативног деловања (уз ангажовање самих бескућника, НВО, социјалних предузећа, непрофитних организација у сектору социјалних сервиса итд.). Ово последње би било пандан досадашњем, превазиђеном, протективном односу и третману ових лица, тј. пасивном пружању услуга и примању милостиње, независно од потреба клијената и њиховог окружења (Avramov, 2006). Повратак бескућника у друштво је друга фаза разрешавања њихове животне ситуације (уп.: Јовичић, 2010), која је такође веома сложена, захтевна, вишеетапна, а која подразумева снажну мотивацију на страни самих бескућника, али и велико ангажовање заједнице да им тај улазак/повратак међу суграђане и „нормалну“ рутину омогући и олакша.

Литература:

Avramov, Dragana (2006). „Outstanding issues in research of social inclusion and evaluation of performance“, *paper presented at European Science Foundation (ESF) SCSSS Exploratory Workshop*, York, 26-28 March 2006.

Avramov, Dragana (2002). *People, Demography and Social Exclusion*, Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Avramov, Dragana (ed.) (1999). *Coping with Homelessness. Issues to be tackled and Best Practices in Europe 1999,* Ashgate Pub, Ltd.

Avramov, Dragana (1996). *The Invisible Hand of the Housing Market: A Study of the Effects of Changes in the Housing Market and Homelessness in the European Union, Brussels*: FEANTSA.

Avramov, Dragana (1995). *Homelessness in the European Union. Social and Legal Context of Housing Exclusion in the 1990s*, Brussels: FEANTSA.

Анкета о приходима и условима живота из 2013. године, Београд: Републички завод за статистику.

Благојевић-Хјусон, Марина (2012). *Жене и мушкарци у Србији: Шта нам говоре бројеви*. Београд: UN Women.

Благојевић-Хјусон, Марина (2012). Родни барометар у Србији: Развој и свакодневни живот. Београд: UN Women.

Бобић, Мирјана (2013). „Имиграција у Србији: Стање и перспективе, толеранција и интеграција“. *Демографија*. Књ. 10, стр. 99–115, Београд: Географски факултет.

Бобић, Мирјана и Марија Бабовић (2013). „Међународне миграције у Србији – стање и политике“. *Социологија*, Vol LV, No 2, стр. 209–228.

Бобић, Мирјана и Марина Благојевић-Хјусон (2012). „О старим и новим популационим изазовима Србије“. *Социолошки преглед*, год. – XLVI, бр. 3–4 (посебно издање), стр. 866–881.

Bobić, Mirjana (2010) „Migracije i Politike u Srbiji 1991–2010“, *Pravo&Društvo,* br. 2, Beograd: „Službeni glasnik RS“, str. 103–125.

Bobic, Mirjana (2009) “Forced migrants in Serbia: Refugees and Internally Displaced Persons - Facts and Figures, Coping strategies, Future” *Refuge,* Canada's Periodical on Refugees, The York University and Queens University, Canada, No26, Vol. 1, pp 101-110.

Бобић, Мирјана (2007). *Демографија и социологија. Веза или синтеза*. Београд: „Службени гласник РС“.

Бобић, Мирјана (2005). „Миграције“ у: Миленковић, Иван (прир.) *Студије о избеглиштву*, Београд: група 484, стр. 123–151.

Бобић, Мирјана (2003). *Брак или/и партнерство. Демографско социолошка студија*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Жарковић, Бранислава, Мина Петровић и Милена Тимотијевић (2012). *Без куће, без дома. Резултати истраживања бескућништва у Србији*, Београд: HOUSING CENTER, DISC, Developing Initiatives, Supporting Communities, UK.

Jacobs, Keith, Jim Kemeny and Tony Manzi (1999) „The struggle to define homelessness: a constructivist approach“ in: *Homelessness. Public Policies and Private Troubles,* London and New York: Continuum, p.11-29.

Јовичић, Јелена (2010). Разумевање положаја бескућника у земљама Европске уније. *Одбрањен дипломски рад*. Филозофски факултет, Београд.

КИРС (2012). *Миграциони профил Републике Србије за 2012. годину*. Влада Републике Србије.

Југовић, Александар и Милица Луковић (2012). „Феноменологија бескућништва у савременом друштву“. *Социјална мисао*, бр. 4, стр. 11–28.

Кнежевић, Александар (2010). *Роми (Цигани) у Београду – Етнодемографска проучавања*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Љубичић, Милана (2013). „Социопатолошки профил лица смјештених на лијечење и чување у затворску психијатријску болницу“. *Одбрањена докторска дисертација.* Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Harvey, Brian (1999). „The Problem of Homelessness: a European perspective“ in: Susan Hutson and David Clapham, eds, *Homelessness. Public Policies and Private Troubles*, London and New York: Continuum, p 58-74.

Marić, Sena, Snežana Petijević i Jana Stojanović (2013). *Tražioci azila u Srbiji i srpski tražioci azila u Evropi. Uporedna analiza profila, potreba i sistema podrške*, Beograd: SDC i APC/CZA.

Милић, Анђелка (2010). *Време породица. Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског Факултета.

Милић, Анђелка (2004). „Трансформација породице и домаћинства – застој и стратегија преживљавања“ у: Милић Анђелка, и др. *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група. Свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског Факултета, стр. 317–347.

Милић, Анђелка и др. (1981). *Брак, породица и домаћинство у Југославији*. Београд: Инситут за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Никитовић, Владимир (2012). „Миграциона транзиција у Србији: демографска перспектива“. *Социологија*, Vol.LV, No2, стр. 187–208.

Никитовић, Владимир (2007). „Србија постаје демографска пустиња“. *Политика* (дневни лист), од 30. децембра.

Петровић, Мина (2009). *Трансформација градова: ка деполитизацији урбаног питања.* Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Петровић, Мина (2004). *Социологија становања: Стамбена политика између изазова и могућности*. Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.

Републички завод за статистику (2005). *Домаћинства и породице*. Књ. 18 (Попис становништва, домаћинстава и станова, 2002).

Razpotnik, Špela i Bojan Dekleva (2012). „Beskućnici u Sloveniji. Kraljevi ulice – od lokalnog akcionog projekta do ideje nacionalne politike". *Социјална Мисао*, бр. 4, стр. 29–39.

Републички завод за статистику (2013б). *Домаћинства према броју чланова* (Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији, 2011).

Републички завод за статистику (2013а). *Домаћинства и породице*. Књ. 18 (Попис становништва, домаћинстава и станова, 2011).

Републички завод за статистику (2013а). *Сиромаштво и социјална неједнакост у Републици Србији, Анкета о приходима и условима живота*. Саопштење број 366 – год. LXIII од 30. децембра 2013.

Републички завод за статистику (2013). *Фертилитет женског становништва*. Књ. 6 (Попис становништва, домаћинстава и станова, 2011).

Републички завод за статистику (2011). *Организационо-методолошко упутство за пописивање примарних бескућника*. Београд.

Тимотијевић, Милена (2014). „Премостити јаз. Етичке дилеме у истраживању бескућништва". *Рукопис*.

Тимотијевић, Милена (2012). „Бескућништво у трансформацији. Прилог интегралном разумевању бескућништва у Србији". *Социјална мисао*, бр. 4, стр. 41–53.

Томановић, Смиљка, Љубичић, Милана и Драган Станојевић (2014). *Једнородитељске породице у Србији. Социолошка студија*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Томановић, Смиљка и др. (2012). *Млади – Наша садашњост. Истраживање социјалних биографија младих у Србији.* Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Wallerstein, Imanuel (1979). *The Capitalist World Economy.* Cambridge: Cambridge University Press.

Стојилковић, Јелена (2010). Baby boom генерације на прагу пензионисања. Становништво, 48(2), 75–91.

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији
БЕСКУЋНИЦИ

Аутор: проф. др Мирјана Бобић
Рецензенти: проф. др Драган Вукмировић, проф. др Мина Петровић, др Драгана Аврамов

РЕДАКЦИЈА: Зоран Јанчић, Снежана Лакчевић, мр Љиљана Ђорђевић, Сузана Станојковић, Александра Јовановић, Славица Вукојичић Шево

Графички дизајн: Лидија Луканић

Фотографија: Фотографије укључене у ову публикацију на коришћење је уступила невладина организација Hausing Centar из Београда из своје архиве.

Лектура: Богдана Милошевић
Техничко уређивање: Одељење за припрему публикација и стандарде публиковања

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.343-057.66(497.11)"2002/2011"(083.41)

БОБИЋ, Мирјана, 1960-
Бескућници / Мирјана Бобић. - Београд : Републички завод за статистику, 2014 (Београд : Републички завод за статистику). - 78 стр. : граф. прикази, табеле ; 27 cm. - (Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији)

Тираж 1.000. - Стр. 3: Предговор / Драган Вукмировић. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-6161-123-0

а) Бескућници - Србија - 2002-2011 - Пописи
COBISS.SR-ID 210248204

www. stat.gov.rs

Издаје и штампа
Републички завод за статистику, Београд, Милана Ракића 5
Телефон: 011 2412-922; Телефакс: 011 2411-260
Број страна: 78 ● Тираж: 1000